

Сумський державний педагогічний університет імені А.С. Макаренка
Навчально-науковий інститут педагогіки і психології
Кафедра дошкільної і початкової освіти

Ткачук Альона Андріївна

**ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ
ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ
З ПОВНИХ ТА НЕПОВНИХ СІМЕЙ**

Спеціальність: 012 Дошкільна освіта

Галузь знань: 01 Освіта / Педагогіка

Кваліфікаційна робота
на здобуття освітнього ступеню магістра

Науковий керівник
_____ А.В. Вертель,
кандидат філософських наук,
доцент кафедри психології
« ____ » _____ 2021 року

Виконавець
_____ А.А. Ткачук
« ____ » _____ 2021 року

Суми 2021

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНЕ ОБҐРУНТУВАННЯ ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ З ПОВНИХ ТА НЕПОВНИХ СІМЕЙ	7
1.1. Психолого-педагогічні особливості виховання дітей старшого дошкільного віку в повних сім'ях	7
1.2. Психолого-педагогічні особливості виховання дітей старшого дошкільного віку в неповних сім'ях	16
1.3. Загальні психолого-педагогічні особливості психічного розвитку дітей старшого дошкільного віку, які виховуються в повних та неповних сім'ях	25
Висновки до розділу 1.....	33
РОЗДІЛ 2. МЕТОДИЧНІ ОСНОВИ ВИВЧЕННЯ ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ З ПОВНИХ ТА НЕПОВНИХ СІМЕЙ	34
2.1. Методи вивчення психолого-педагогічних особливостей дітей старшого дошкільного віку	34
2.2. Порівняльний аналіз психолого-педагогічних особливостей дітей старшого дошкільного віку з повних та неповних сімей	42
2.3. Комплексна програма психолого-педагогічної роботи з неповними сім'ями, в яких виховуються діти старшого дошкільного віку	48
Висновки до розділу 2.....	59
ВИСНОВКИ	60
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	64
ДОДАТКИ	71

ВСТУП

Актуальність теми. Сім'я є основою суспільства – це мікросоціум, який повинен задовольняти головні соціальні потреби і виконувати значущі соціальні функції. Сім'я є одним із провідних інститутів соціалізації особистості. На сучасному етапі розвитку суспільства, за даними Міністерства соціальної політики України, відсоток дітей дошкільного віку, які виховуються в сім'ях без одного або обох батьків, становить від 18 до 23%.

Діти з неповних сімей, у порівнянні з однолітками з повних сімей, мають низку психологічних особливостей: схильність до неврозів; тривожність; порушення статево-рольової поведінки; почуття відмінності від однолітків; нестійку, занижену самооцінку; агресивність. З огляду на це, перед педагогами, психологами та батьками постає важливе завдання, що полягає у визначенні впливу на дитину виховання в неповній сім'ї та розумінні сутності її психолого-педагогічної підтримки.

Доцільність звернення до обраної проблеми підтверджується вимогами нормативно-правових документів: законів України «Про освіту» (2017 р.), «Про дошкільну освіту» (2001 р.), «Конвенції про права дитини» (1989 р.), «Концепції освіти дітей раннього та дошкільного віку» (2020 р.), Концепції «Нова українська школа (2016 р.), «Базового компонента дошкільної освіти (Державного стандарту дошкільної освіти) нова редакція» (2021 р.).

Аналіз останніх досліджень і публікацій засвідчив, що проблемам сімейного виховання присвячено роботи багатьох науковців: А. Аблітарової, І. Бега, Ю. Борисенко, М. Боришевського, І. Дементьєвої, А. Ноур та ін. Психолого-педагогічні особливості виховання та навчання дітей дошкільного віку в неповних сім'ях презентовано в наукових працях: О. Карабанової, Л. Ковальчук, О. Кононка, Т. Лакусти, О. Максимович, О. Овчаренко, І. Руденко та ін. Окремі аспекти психолого-педагогічної роботи та супроводу дітей старшого дошкільного віку, які виховуються в неповних сім'ях висвітлено в працях: А. Кожиної, Т. Кравченка, Т. Титаренка, К. Суятинової,

В. Поставого та ін. Проте вивчення психолого-педагогічних особливостей дітей старшого дошкільного віку з повних та неповних сімей здійснено недосконало, що потребує подальших наукових розробок.

Отже, актуальність проблеми та потреба в її подальшому вивченні зумовили вибір теми дослідження: *«Психолого-педагогічні особливості дітей старшого дошкільного віку з повних та неповних сімей»*.

Мета і завдання дослідження. Мета роботи полягає у теоретичному обґрунтуванні й порівняльному аналізі вивчення психолого-педагогічних особливостей дітей старшого дошкільного віку з повних та неповних сімей та розробці комплексної програми психолого-педагогічної роботи з неповними сім'ями, в яких виховуються діти старшого дошкільного віку.

Відповідно до мети сформульовано завдання дослідження:

1. Розкрити психолого-педагогічні особливості виховання дітей старшого дошкільного віку в повних та неповних сім'ях.

2. З'ясувати загальні психолого-педагогічні особливості психічного розвитку дітей старшого дошкільного віку, які виховуються в повних та неповних сім'ях.

3. Здійснити порівняльний аналіз психолого-педагогічних особливостей дітей старшого дошкільного віку в повних та неповних сім'ях.

4. Розробити комплексну програму психолого-педагогічної роботи з неповними сім'ями, в яких виховуються діти старшого дошкільного віку.

Об'єкт дослідження: психолого-педагогічні особливості дітей старшого дошкільного віку.

Предмет дослідження: методичні основи вивчення психолого-педагогічних особливостей дітей старшого дошкільного віку з повних та неповних сімей.

Матеріали та методи дослідження: теоретичні – аналіз, порівняння, узагальнення, систематизація психологічної, педагогічної, методичної літератури та нормативних документів з проблеми дослідження для розкриття психолого-педагогічних особливостей виховання дітей старшого дошкільного

віку в повних та неповних сім'ях та з'ясування загальних психолого-педагогічних особливостей їх психічного розвитку; *емпіричні* – анкетування, тестування; для здійснення порівняльного аналізу психолого-педагогічних особливостей дітей старшого дошкільного віку в повних та неповних сім'ях; *статистичні* – для описової та кореляційної статистики.

Наукова новизна одержаних результатів полягають у тому, що розроблено комплексну програму психолого-педагогічної роботи з неповними сім'ями, в яких виховуються діти старшого дошкільного віку; здійснено порівняльний аналіз психолого-педагогічних особливостей дітей старшого дошкільного віку в повних та неповних сім'ях; з'ясовано загальні психолого-педагогічні особливості психічного розвитку дітей старшого дошкільного віку, які виховуються в повних та неповних сім'ях.

Практичне значення одержаних результатів полягає у впровадженні в освітній процес Конотопського дошкільного навчального закладу (ясла-садок) № 7 «Золотий ключик» Конотопської міської ради Сумської області комплексної програми психолого-педагогічної роботи з неповними сім'ями, в яких виховуються діти старшого дошкільного віку. Установлені наукові факти та висновки можуть бути використані в освітньому процесі закладів дошкільної освіти, а також у процесі написання курсових, магістерських робіт.

Апробація результатів та публікації. Основні положення та результати кваліфікаційної роботи доповідались та обговорювались на XI Міжнародній науково-практичній конференції студентів, аспірантів та молодих науковців «Молодь у сучасній психології: етнічна самосвідомість та міжетнічна взаємодія», (22–23 квітня 2021 року, м. Суми); III Міжнародній Науково-практичній конференції: «Інновації та перспективи світової науки» (4–6 листопада 2021 року, м. Ванкувер, Канада).

За результатами дослідження опубліковано 2 статті.

1. Tkachuk A. Peculiarities of family education and its influence on the cognitive and personal sphere development of children from single-parent families. *Innovations and prospects of world science. Abstracts of the 3th International*

scientific and practical conference. (November 4–6, 2020). Perfect Publishing. Vancouver, Canada. 2021. Pp. 349–351.

2. Ткачук А. А. Психолого-педагогічні особливості виховання дітей дошкільного віку у неповних сім'ях. *Актуальні питання дошкільної і початкової освіти – 2021*: збірник статей молодих науковців. Суми: ФОП Цьома С. П., 2021. С. 150–154.

Структура та обсяг роботи. Кваліфікаційна робота складається зі вступу, двох розділів, висновків до кожного розділу, висновків, списку використаних джерел (80 позицій), додатків та містить 3 рисунки і 6 таблиць. Загальний обсяг кваліфікаційної роботи 81 сторінка. Основний текст дослідження викладено на 63 сторінках.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНЕ ОБҐРУНТУВАННЯ ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ З ПОВНИХ ТА НЕПОВНИХ СІМЕЙ

1. 1. Психолого-педагогічні особливості виховання дітей старшого дошкільного віку в повних сім'ях

Роль яку відіграє сім'я в суспільстві та житті людини непорівнянна за своїм значенням ні з яким іншим соціальним інститутом. Сім'я як унікальна спільність людей, повинна виконувати фундаментальні суспільно-соціальні функції. Сім'я – група людей, до якої входять – чоловік, дружина, діти та інші близькі родичі, які живуть разом [26, с. 76].

З позицій соціології, сім'я – невелика соціальна група, взаємовідносини в якій побудовані на кровній спорідненості. Члени цієї соціальної групи проживають разом, пов'язані тісним емоційним зв'язком взаємними обов'язками [41, с. 14].

А. В. Мудрик розглядає сім'ю як засновану на шлюбі або кровній спорідненості малу групу, членів якої об'єднує взаємна відповідальність, взаємна підтримка, взаєморозуміння, саме в сім'ї формується система морально-етичних норм, ідеалів та зразків поведінки, які є регулятором взаємодії між членами сім'ї [48, с. 57].

Регулятором сімейних відносин виступають загально-моральні і правові норми, в основі сімейних відносин знаходиться шлюб – суспільно-правове визнання стосунків жінки і чоловіка, ці стосунки можуть супроводжуватись народженням дітей і взаємною відповідальністю за фізичне, психологічне здоров'я членів родини. Фундаментальною умовою функціонування сім'ї є спільна діяльність та певне просторове розташування – житло, матеріальна власність, а також спільне загальнокультурне середовище в межах народу, нації, релігії [8].

Є багато різних варіацій складу, (структури) сім'ї [20 с. 24]:

- «нуклеарна сім'я» – з чоловік, дружина та їхніх діти;
- «поповнена сім'я» – складніша за своїм складом система: подружжя та їх діти, батьки інших поколінь (бабусі, дідусі), які мешкають всі разом або в безпосередній близькості один від одного і разом складають структуру сім'ї;
- «змішана сім'я» є «перебудованою» сім'єю, яка утворилася внаслідок шлюбу розлучених людей. До змішаної сім'ї входять нерідні батьки і нерідні діти, так як діти від попереднього шлюбу включаються в нову сім'ю;
- «сім'я батьків-одинаків» є сім'єю, в якій виховання дітей здійснюється одним із батьків (матір'ю або батьком) через розлучення або смерть чоловіка/дружини або тому, що шлюбні відносини ніколи не були зпреемтровані.

За складом сім'ї можна представити наступну класифікацію:

1. Нуклеарні сім'ї – найбільш розповсюджені, до їх складу входять батьки і їх нащадки, тобто до складу сім'ї входить два покоління. Стратифікація цього типу сім'ї складається з трьох елементів (нуклеарних позицій): («батько – чоловік», «мати – дружина», «син – брат» або «дочка – сестра»).

2. Розширені сім'ї – родина, яка об'єднує декілька нуклеарних сімей, які проживають разом на одній житловій площі. До такого типу сімей входять три або чотири покоління – прабатьки, батьки і діти (онуки).

Е. А. Лічко розробив таку класифікацію сімей.

1. Структура сім'ї [28, с. 64]:

- повна сім'я (представлена батьком і матір'ю);
- неповна сім'я (представлена виключно батьком або матір'ю);
- деформована сім'я (представлена вітчимом замість батька або мачухою замість матері).

2. Загальні функціональні особливості сім'ї:

- сім'ї з гармонійним розвитком;
- сім'ї з дисгармонійним розвитком.

Сім'я є основою суспільства. Функціонально про сім'ю можна говорити як з позицій втілення цілей суспільства, так і з позиції виконання обов'язків перед ним. Таким чином, сім'ю можна розглядати як мікросоціум, який повинен задовольняти головні соціальні потреби і виконувати значущі соціальні функції [30, с. 29].

Сім'я завжди виконує цілий ряд функцій, які мають соціальний характер. Виділяють такі функції сім'ї:

- 1) репродуктивна (народження дітей) функція;
- 2) освітня та виховна функції;
- 3) економічна функція;
- 4) рекреативна функція;
- 5) комунікативна функція та ін.

Для дитини старшого дошкільного віку сім'я є місцем народження і основним середовищем існування. У дитини старшого дошкільного віку, саме в родині є близькі люди, здатні розуміти і приймати її такою, якою вона є насправді. Безпосередньо в сім'ї діти отримують перші знання щодо навколишнього світу, якщо ж у батьків є високий культурний і освітній потенціал, дитина отримує не просто початкові знання, а й саму культуру [66].

Саме в сім'ї визначається первинний морально-психологічний клімат, який виступає основою формування особистості дитини старшого дошкільного віку, крім того, для дітей сім'я є першою школою відносин з людьми. Безпосередньо в сім'ях складаються уявлення дітей щодо різних життєвих ситуацій, добра і зла, його цінності тощо [1].

У сім'ї з рідними людьми дитина старшого дошкільного віку переживає почуття любові, вона пізнає дружбу, обов'язок, відповідальність, справедливість. Сімейне виховання за своєю природою ґрунтується на почуттях. Сімейне виховання можна вважати більш емоційним відповідно до його характеру, в порівнянні з іншими видами виховання, тому що в якості його «провідника» виступає любов батьків до дітей, яка викликає у дітей старшого дошкільного віку зворотні почуття до батьків [29, с. 224].

Для сімейного виховання характерно органічне злиття з усіма видами життєдіяльності підрастаючих людей: діти в сім'ї залучаються до наступних видів діяльності: інтелектуальної, комунікативної, когнітивної, трудової, художньо-творчої, ігрової та до вільного спілкування. При цьому діти дітей старшого дошкільного віку проходять всі стадії: від перших спроб до найбільш складних форм поведінки, які є соціально і особистісно-значущими.

Крім того, у сімейного виховання також є широкий часовий діапазон впливів: воно відбувається впродовж усього життя людини, постійно, протягом пору року та в будь-який час доби.

Емоційний зв'язок, який виникає в сім'ях, виступає не тільки як основа для подальших взаємостосунків з людьми, він також здатен знижувати відчуття тривоги, що з'являється у дітей старшого дошкільного віку в нових ситуаціях, або ситуації стресу. В цілому, як вважає низка дослідників, головною функцією сім'ї виступає забезпечення базисного почуття безпеки, гарантія безпеки дітей у взаємодіях зі світом, освоєння нових засобів його дослідження і реагувань [3; 61; 75].

Діти старшого дошкільного віку, підрастаючи, починають себе ідентифікувати з дорослими, копіюючи моделі поведінки батьків, переймаючи специфіку батьківських взаємовідносин. Діти дітей старшого дошкільного віку починають «переймати» певні звички (згідно експериментам А. Бандури), з легкістю переймаючи у членів сім'ї специфіку жестикуляції, ходи, манеру говорити.

Низка дослідників зазначає, що важливою є роль моделі в батьківській поведінці, як в процесах набуття звичок, так і в якості способу подолання стресів. Якщо у батьків існує реакція на труднощі за допомогою пасивного догляду або неадекватною агресивністю, то і діти будуть з великою ймовірністю в аналогічних ситуаціях вести себе так само [59].

Схожий вплив має відношення і до міжособистісних відносин дітей старшого дошкільного віку. Наприклад, ставленням батька до матері для хлопчиків в значній мірі визначається характер і їх власного ставлення до

дівчат. Якщо в сім'ї в модель відносин включена теплота, взаємна турбота і повага, то, швидше за все, такі ж риси будуть характеризувати і поведінку дітей. Якщо ж батько відчуває до матері презирливе ставлення, воно здатне надавати на ставлення сина до дівчаток відповідний вплив.

У батьків діти старшого дошкільного віку переймають ті чи інші способи поведінки, не просто безпосередньо засвоюють правила, які їм презентують (певні готові рецепти), а також завдяки спостереженню існуючих у взаємовідносинах батьків моделей (тобто прикладів).

У. Бронфенбреннер проводив встановлення зв'язку домінантності, верховенства в сім'ї безпосередньо одним із батьків і активності дітей старшого дошкільного віку, їх самостійності. Дослідник вважає, що у дітей відбувається формування почуття самостійності і відповідальності в тих випадках, якщо провідну роль виконує в родині особа однакової з дитиною статі.

Що стосується хлопчиків старшого дошкільного віку, вони більш дисципліновані в тих випадках, якщо в сім'ї за дисципліною стежить батько, а дівчатка є більш активними, якщо сильніше авторитет у матері. Однак найбільш сприятливі умови щодо розвитку самостійності і активності дітей старшого дошкільного віку складаються в таких сім'ях, де кожен з батьків бере активну участь у вихованні дітей, хоча поводити себе вони повинні по-різному: одному належать функції підтримки, іншому – дисциплінарні функції [12].

Відомим фактом є важливість спілкування для дітей старшого дошкільного віку. І тим не менше наявність живого спілкування дітей і дорослих не є достатнім для гармонійного психічного розвитку дитини, для повноцінного дозрівання її особистості. Важливе значення мають якість і час спілкування [17].

Фактори, які впливають на ставлення батьків до дитини старшого дошкільного віку. Серед таких факторів виділяються:

1. Досвід виховання батьків у власній родині.
2. Невиправдані сподівання та очікування батьків.
3. Індивідуально-психологічні особливості батьків.

4. Характер та специфіка стосунків дитини з кожним з батьків.

5. Умови у яких народилася дитина.

У контексті нашого дослідження необхідно розглянути соціально-демографічні особливості повних і неповних сімей.

Розповсюдженість неповних сімей пов'язана з декількома умовами. До неповних відносять сім'ї, які складаються з матері (чи батька) з дітьми незалежно від віку дитини, отже групу неповних сімей можна уявити як досить неоднорідну. Наприклад, до цієї категорії можна віднести і молодих одиноких матерів з грудними дітьми, і двох людей похилого віку – мати і доньку.

В цілому, відсоток неповних сімей в загальній кількості сімей пов'язана з наступними факторами [22]:

- 1) динамікою розлучень і овдовінь;
- 2) динамікою повторних шлюбів;
- 3) поширеністю народжень поза шлюбом;
- 4) кількістю дітей в сім'ї (в багатодітних сім'ях виділяється велика вірогідність того, що батьки будуть жити разом з дорослими дітьми, які ще неодружені);
- 5) рівнем середньої тривалості життя людей в країні;
- 6) тенденціями раннього або, навпаки, більш пізнього відокремлення з сім'ї дорослих дітей;
- 7) рівнем забезпеченості житловою площею, що стимулює або стримує спільне проживання батьків і дітей [9].

Низка таких факторів діє в напрямку зростання кількості неповних сімей, іншими це зростання стримується.

Відповідно до даних статистики, неповні сім'ї в містах зустрічаються більш часто, ніж в селищах міського типу і селах. Питання вивчення специфіки неповних сімей важливі саме тому, що в них зосереджується значна частина населення, у якого відсутні комфорті, гідні умови життя, які є запорукою сприятливих для дітей сімейно-шлюбних відносин.

Саме в неповних сім'ях діти дітей старшого дошкільного віку виховуються без батька (або матері), також можна спостерігати дорослих людей, які не мають власних сімей і продовжують жити разом з батьками. Таким становищем не просто ускладнюються матеріальна сторона життя, воно позбавляє цих людей необхідних їм контактів, як духовних так і емоційних, які могли б мати місце в повній сім'ї [19].

Існує велика кількість причин виникнення неповних сімей. Але до основних належать такі:

1. Народження дитини поза шлюбом.
2. Розлучення (розрив шлюбу).
3. Смерть когось із батьків.

На стан сім'ї впливає як матеріально-економічний так і морально-психологічний фактор. При народженні позашлюбних дітей сім'я спочатку виступає як неповна, дітей з перших днів життя виховують тільки матері, батько відсутній. Такі сім'ї завжди складаються з жінок з дітьми, при цьому неповні сім'ї, які утворені внаслідок розлучень або овдовінь.

Серед загального відсотка сімей, які стали неповними через смерть одного з подружжя, більший відсоток жінок з дітьми, ніж чоловіків з дітьми. Це пояснюється тим, що статистично смертність чоловіків вища. Одинокі чоловіки, які мають на утриманні дітей значно частіше одружуються вдруге, ніж овдовілі жінки. Якщо на утриманні у овдовілої жінки не одна дитина, а декілька малолітніх дітей, вірогідність створення нової сім'ї незначна. Одинокі чоловіки в аналогічній ситуації, відчують труднощі з вихованням дітей і веденням домашнього господарства, надовго не відкладають вступ до нового шлюбу, а знайти підходящого шлюбного партнера чоловікові значно легше, ніж жінці [36].

Одною з причин через що діти залишаються проживати з одним із батьків є розлучення. Як правило, з досвіду, дитина старшого дошкільного віку залишається проживати з матір'ю і сім'я стає неповною. Батько дитини може

взяти новий шлюб, повернутися до власних батьків, або залишитись проживати один, тобто, його сім'я також буде неповною [24].

Існування сім'ї в формі неповної може бути дуже короткочасним, а може тривати і кілька десятиліть. Сім'ї перестають бути неповними по ряду причин: одруження, відділення дорослих дітей, смерть. Неповні сім'ї, в яких всі дорослі, найчастіше складаються з одних жінок: жінки в середньому живуть довше, серед них більше тих, хто не перебуває у шлюбі, ніж серед чоловіків [37].

Офіційно незареєстрований шлюб ні в якому разі не доводить, що подружня пара не існує. Приблизно 35% дітей, народжених жінками, які офіційно не одружені, офіційно визнаються біологічними батьками і реєструються органами державної влади за спільною заявою обох батьків. Отже, великий відсоток сімей, в яких народження є позашлюбними, за статистикою Всеукраїнського перепису населення визначені як повні, тобто як такі, що мають в своєму складі шлюбну пару, тому що фіксація відбувається за фактичним шлюбним станом і не залежить від офіційної реєстрації шлюбів і розлучень [23].

Завдяки сім'ї відбувається збереження, збагачення, ретрансляція новим поколінням низки цінностей, традицій, моральних норм, життєвого досвіду. Діалектична єдність декількох поколінь в родині – це важлива умова для підтримки старшого покоління і виховання молодшого. У своєму поступальному розвитку кожна сучасна сім'я проходить ряд послідовних, фундаментальних етапів [15].

Місце неповних сімей в цьому послідовному, поетапному процесі становлення може бути різним у залежності від вікового складу членів сім'ї. Сім'я, до якої входять і батьки діти, при звичайному ході розвитку покоління батьків повинно бути представлено подружньою парою. У неповній родині покоління батьків представлено лише однією особою. Таке викривлення, зміна вказує не на формальну відмінність, а на порушення цілісності (голістичності) системи взаємовідносин. Це призводить до дисбалансу у взаємовідносинах в

між членами родини – тих, кому потрібна матеріальна і психологічна підтримка та захист, і тих, хто має її забезпечувати [5].

Такий дисбаланс може призвести до перевантажень, які зазвичай виникають у другий, активній частині членів сім'ї. Наступним важливим моментом є те, що батьки, не взаємозамінні у справі виховання дітей старшого дошкільного віку, особливо це стосується духовного та емоційного виховання. Загально відомо, до яких наслідків призвело те, в що майже вся система шкільної та дошкільної педагогіки представлена жіночими колективами. Це стосується і неповних сімей [4].

Батьки мають бути прикладом для дитини старшого дошкільного віку, демонструвати чоловічі та жіночі ролі в сім'ї, поєднувати їх для формування цілісного уявлення про повну, гармонійну родину. Повноцінний розвиток дитини дітей старшого дошкільного віку можливий лише в повній сім'ї. Зрозуміло, що мова не йде про тих батьків, спосіб життя яких не сприяє вихованню особистості дитини (наркотична, алкогольна залежність).

Звичайно, і в неповних сім'ях виховуються освічені, в майбутньому успішні особистості, але зусилля, витрачені одним з батьків, значно більші ніж в тих родин, де участь у вихованні приймають і мати і батько [16].

Вище зазначене стосувалося неповних сімей, які перебувають на початковому етапі свого функціонування, на якому виконують виховну функцію, забезпечення потреб дитини. Формально ці сім'ї можна об'єднати в одну групу з сім'ями, де є батьки, і діти – досягли повнолітнього віку.

До другої групи входять сім'ї, де або всі члени знаходяться в активному працездатному віці, або батьки потребують догляду з боку рідних, або представники обох поколінь пенсійного віку і потребують допомоги. Причиною утворення сімей старшого віку є старіння молодих поколінь сімей, або розірвання стосунків (розлучення), або смерть одного з подружжя, що є природньою причиною появи неповної сім'ї [7].

Емоційно-психологічні зв'язки в неповних сім'ях, де є дітей старшого дошкільного віку, відрізняються від відносин, які формуються в неповних

сім'ях де виховуються діти старшого дошкільного віку. В них відсутні зобов'язання щодо опіки батьків над дітьми, виконання батьківських обов'язків, доведення батьківського авторитету.

У неповній сім'ї, в склад якої входять батьки і дорослі діти старшого дошкільного віку, не виникають ті ускладнення і труднощі з якими зустрічається неповна сім'я з дитиною, але натомість вони гостро відчують дефіцит тих форм спілкування, які здатне забезпечити тільки подружжя.

1.2. Психолого-педагогічні особливості виховання дітей старшого дошкільного віку в неповних сім'ях

На даний момент неповна сім'я виступає одним з основних соціально-демографічних типів сучасної сім'ї. Вона являє собою малу групу з специфічними соціально-психологічними неповними зв'язками, де відсутня традиційна система відносин «мати – батько – дитина».

З кожним роком відбувається поповнення спектру неповних сімей, крім вищезазначених, за рахунок сімей, які проживають фактично роздільно; за рахунок практики усиновлень дітей самотніми матерями, за рахунок також встановлення опіки чи піклування в разі сирітства.

Сім'я, де вихованням дітей займається лише один з батьків, зараз є настільки частим явищем, що психологи і соціологи намагаються уникати терміну «неповна сім'я», замінюючи його коректним «нетрадиційна» або «нестандартна» [44].

Неповні сім'ї можна класифікувати наступним чином:

1. Смерть одного з батьків. Втрата матері чи батька є стресовою ситуацією для членів родини, але сім'я не перестає існувати як соціально-демографічна одиниця. Члени сім'ї підтримують один одного, не розриваються родинні зв'язки з рідними та близькими загиблого, не припиняється спілкування. Зберігається цілісність родинного кола.

2. Розлучення батьків. Завершення стосунків між батьками призведе до виникнення у дитини старшого дошкільного віку почуття провини, тривожності, страху, сорому, що трансформується в психологічну травму. Часто діти звинувачують себе у розлученні батька і матері. Процес розлучення батьків особливо гостро сприймається дітьми дошкільного віку, дитина тішиться надією, що батьки будуть жити разом, звинувачує того з батьків, хто залишив сім'ю, що призводить до виникнення агресії по відношенню до нього. Лише тоді, коли спільне проживання з одним із батьків було емоційно нестабільним, навіть нестерпним, розлучення батьків не сприймається як травматична подія [73].

3. Народження дитини поза шлюбом. Збільшуються випадки, коли жінка народжує дитину не перебуваючи у шлюбі, відомості про батька дитини вносяться в свідоцтво про народження зі слів матері. Причиною цього рішення жінки, може бути бажання матеріально забезпечити дитину, отримуючи соціальну допомогу, як одинока матір. Це може бути наслідками невдалих стосунків, в яких чоловік позбавив себе відповідальності за подальше утримання та забезпечення новонародженої дитини. Іноді народження дитини поза шлюбом є свідомим вибором жінки, яка не бажає мати офіційних стосунків з батьком дитини [77].

Виділяється серія факторів, які впливають на утворення неповних сімей, причому найбільш масовим з них виступає розпад сім'ї через розлучення подружжя.

Згідно з дослідженнями, в якості найбільш поширених причин розлучень виступає:

- а) алкогольна залежність; б) хімічна залежність (наркоманія);
- в) несхожість характерів (темпераментів);
- г) подружня зрада;
- д) створення іншої сім'ї [53].

Необхідно звернути увагу на те, що у переважній більшості випадків ініціатором розлучення є жінка. Крім того, відбувається збільшення числа дітей, народжених поза шлюбом, це відбувається з наступних причин:

- а) трансформація сімейних цінностей в сфері міжстатевих взаємовідносин;
- б) зміна ставлення до шлюбу;
- в) неготовність молодих людей до сімейного життя;
- г) завищення вимог до шлюбних партнерів [60].

Зараз матері, які самотійно виховують дитину старшого дошкільного віку без участі батька, стали свого роду суспільною нормою. Однак сам термін «одинокі матери» сприймається в різних країнах неоднозначно. Наприклад, у Великій Британії, так само як і в Україні, він застосовується до категорії жінок, які ніколи не були одружені, а народили дитину і виховують її самотійно.

Але потрібно враховувати, що разом з поняттям «одинокі матери», що включає в себе жінок, які заміж не виходили і виховують дитину старшого дошкільного віку в самотійно, існують також неповні сім'ї, де дитина старшого дошкільного віку проживає взагалі без батьків, виховуючись у бабусь, дідусів та інших родичів. Остання ситуація, як правило, є для дітей ще більш несприятливою. Вона може бути пов'язана з тим, що колишньої батьківська сім'я повністю розпалася (смерть обох батьків, їх розлучення, а потім смерть матері) або з позбавленням батьківських прав самотнього батька, або з тим, що самотні матері або батьки не хочуть самі виховувати власних дітей, і своїм батькам передають їх на виховання [40].

Основною проблемою неповної сім'ї є те, що дитина в ній часто бачить тільки одну роль батька чи матері – або тільки карати, або тільки що заохочувати. Так як в неповній сім'ї діти старшого дошкільного віку не мають позитивного прикладу ставлення чоловіка до жінки і навпаки, у дітей спотворюється образ повної сім'ї, в якій є батько і мати. Це обумовлює те, що в майбутньому для них вкрай проблематичним буде вибудовування своїх власних відносин з представниками протилежної статі [21].

У неповній сім'ї виховні можливості обмежені: одному з батьків вкрай важко здійснювати догляд за дитиною, забезпечуючи базові потреби у харчуванні, медичному огляді, навчанні, одночасно піклуватися про культурний та духовний розвиток дитини (участь у гуртках тощо) [78].

Виховання одним з батьків не дає дітям старшого дошкільного віку можливостей для знайомства з різноманітними варіаціями сімейних ролей, що в свою чергу призводить до викривлення уявлення дитини про шлюбно-сімейні відносини. В повній сім'ї дитина має змогу наслідувати приклади статево-рольової поведінки дорослої людини, адже саме на прикладі авторитету батька, який є зразком для наслідування, у хлопчиків старшого дошкільного віку відбувається формування чоловічої самоідентифікації. Спілкування з батьком для дівчини старшого дошкільного віку дозволяє їй сформувати образ майбутнього чоловіка. Цієї можливості переймати зразки статево рольової поведінки, позбавлені діти з неповних сімей [70].

Хлопчик старшого дошкільного віку при відсутності батька не може на наглядному прикладі спостерігати специфіку чоловічої поведінки, тому він часто мимоволі може наслідувати жіночі риси характеру. У дівчаток старшого дошкільного віку в цій ситуації мати змушена поєднувати свою материнську роль з роллю відсутнього батька, і, як результат, психосексуальний розвиток таких дівчаток буде відрізнятися суперечливістю. Якщо в сім'ї немає батька, у дітей старшого дошкільного віку створюється спотворений образ чоловіка, як правило, він збіднений або, навпаки, ідеалізований, що згодом може приводити в особистих відносинах з чоловіками або до спрощеності, або до непереборних труднощів. Подружжя з неповних сімей, батьки яких перебували в розлученні, погоджуються на розрив стосунків у власній родині набагато легше [13].

На відміну від дітей старшого дошкільного віку з повних родин, у дітей з неповних родин, набагато більше виражені такі якості: збудливість, покірність, пригніченість, чутливість, тривожність. Часто ці діти здатні демонструвати більшу незадоволеність сімейною ситуацією. Що ж стосується їх самих, вони самі себе вважають менш радісними, сміливими, спокійними [58].

Неповну сім'ю протягом багатьох десятиліть вважали джерелом соціального неблагополуччя. У даному випадку мається на увазі схильність до вчинення правопорушення, розлад характеру або особистості в цілому, погана психологічна спадковість.

Дослідниками відзначається у дітей старшого дошкільного віку після розлучення спостерігається зниження пізнавальних установок, низька успішність і низька мотивація до досягнень.

Медично-біологічними дослідженнями доведено, що у дітей старшого дошкільного віку, які виховуються без батьків, частіше виникають затримки розвитку мови, крім того, такі діти є психічно більш нестійкими і більш впертими.

Звернемося до виховання дитини старшого дошкільного віку в неповній сім'ї. Якщо сім'я не тільки неповна, але ще і неблагополучна, дитина в ній буде фактично бездоглядною і, відповідно до цього, на неї впливають різного роду негативні приклади. Навіть в звичайних неповних сім'ях найчастіше немає єдиної твердої лінії виховання, а подібний підхід здатний породжувати слабохарактерність, розпещеність. «Недостатня вимогливість до дитини, застосування фізичних покарань – все це призводить до виникнення брехливості, боягузтва. Відсутність чіткого режиму дня в неповній сім'ї викликає у дітей безладність, неухважність, неакуратність» [25].

Крім того, на виникнення певних особливостей характеру дітей старшого дошкільного віку впливає також відсутність у батьків знань про вікові особливості дітей. В цілому це може призвести до виникнення і закріплення у них таких рис, як впертість, примхливість, негативізм, грубість. Можливі поява і більш серйозних деформацій рис характеру. У неповних сім'ях незнання вікових особливостей здатне викликати великі і тривалі конфлікти з членами всієї родини, може виникати прихована або явна конфронтація [39].

У неповній сім'ї, батько або мати, які самотійно виховують дитину старшого дошкільного віку, не завжди здатні своєчасно відреагувати на виникнення тих особливостей характеру, які згодом стануть їх недоліками. Тут

можна упустити час, тому чим швидше починати працювати з такими недоліками, тим вони будуть легше нівельовані. Якщо ж цим не займатися, вони будуть закріплені в структурі особистості, і тоді для усунення окремих недоліків характеру необхідно буде впливати на інші психічні якості, а часто і на особистість в цілому. Без спеціальних втручань, зробити це буде досить складно [68].

З метою виховання дитини старшого дошкільного віку в сім'ї батьки застосовують різноманітні засоби впливу та контролю: використовують покарання та заохочення, намагаються бути для неї прикладом. Якщо методи заохочення використовуються раціонально, то особистісний розвиток дитини прискорюється, стає більш ефективним, нерозумне використання системи покарань та заборон дає протилежний ефект. У виховному процесі не можливо обійтися без заборон і покарань, але засуджується вчинок дитини, а не особистість в цілому, покарання має бути гуманним та справедливим, але ні в якому разі не жорстоким. Несправедливе покарання, застосування фізичної сили, викликає у дитини страх та образу. Це формує у дитини впевненість в тому, що конфліктні ситуації можна вирішувати силою. Ефективність покарання буде залежати від вміння дорослих пояснити дитині, за який проступок вона покарана [69].

У сім'ї, в якій діти старшого дошкільного віку виховуються одним з батьків, частіше матір'ю, складаються специфічні умови для виховання. Відсутність в сім'ї чоловіка більше впливає на формування індивідуально-психологічних особливостей хлопчиків ніж дівчат. У хлопців старшого дошкільного віку спостерігається полярні емоційно-вольові реакції в поведінці, у взаємодії з однолітками і дорослими.

Поведінка хлопчиків старшого дошкільного віку стає некерованою, вчинки та дії неконтрольованими, що пояснюється підвищеним рівнем ситуативної та особистісної тривожності. Особливо помітною така поведінка є протягом перших місяців після того як батьки розірвали шлюб, поведінка нормалізується протягом двох років після травматичної для дитини події.

Схожа поведінка спостерігається і у дівчат, але з менш вираженою негативною симптоматикою.

Розрив стосунків між дорослими впливає також на відносини між батьками і дітьми старшого дошкільного віку, особливо це стає помітним при взаємодії в системі «мати – син», «батько – дочка». Перебуваючи в стадії розлучення, дорослі самі потребують підтримки та психологічної допомоги, емоційний стан дітей залишається поза їхньою увагою. Вони не звертають увагу на те, що саме в цей час дитина переживає глибоку психологічну кризу і потребує підтримки як матері так і батька.

Отже, з метою, мінімізувати наслідки негативного впливу розлучення на виховання дитини старшого дошкільного віку, батькам необхідно дотримуватись наступних рекомендацій, які у разі їх застосування будуть мати позитивний виховний ефект, щоб максимізувати позитивний і звести до мінімуму негативний вплив сім'ї на виховання дитини необхідно пам'ятати про психологічні чинники, які мають виховне значення [57]:

- а) активно приймати участь у вирішенні проблем, які стосуються виховання дитини старшого дошкільного віку;
- б) завжди знаходити можливість, не втрачати зв'язок з дитиною;
- в) цікавитися захопленнями дитини, вникати у всі її справи, допомагати вирішувати проблеми, сприяти розвитку вмінь і талантів;
- г) не застосовувати примус, дозволяти дитині старшого дошкільного віку самостійно приймати рішення;
- д) позитивно впливати на формування світогляду дитини;
- ж) дати право дитині висловлювати власну думку;
- з) вміти контролювати власні емоції і поведінку, вибудовувати систему відносин з дитиною, як з рівноправним партнером;
- і) з повагою ставитися до членів родини, з якими безпосередньо проживає дитина старшого дошкільного віку [32].

Психологічні характеристики дітей старшого дошкільного віку, які переживають розлучення власних батьків, свідчать про негативний характер

його впливу на емоційний стан дитини. Психологами відзначається у таких дітей високий рівень тривожності, у них виникає тривога щодо здоров'я членів сім'ї. Таке загострене занепокоєння щодо здоров'я близьких людей, можна пояснити страхом, втратити єдиного піклувальника (батька чи матір).

Подібне тривожне почуття формується у них вже на початку виникнення конфліктів в сім'ї, які призводять до руйнування стосунків батьків, і супроводжує їх до власного самотійного життя, тобто повної матеріальної та соціальної самотійності. Другу групу причин тривожності складають особисті проблеми дітей старшого дошкільного віку. Виявляються дитячі страхи через їхні переживання непорозумінь з батьками, крім того, через труднощі в засвоєнні соціальних навичок [14].

Особливу увагу потрібно звернути на підвищену вразливість хлопчиків старшого дошкільного віку в неповних сім'ях, на наявність у них додаткових причин, які посилюють тривожність. Так як в сім'ях, де хлопчик старшого дошкільного віку виховується без батька, відсутній чоловічий еталон ідентифікації, то одинока мати робить спроби компенсувати синові недостачу чоловічої уваги. Але подібна зміна стратегій відносин із сином здатна приводити до драматичних результатів: жінка не може суміщати з батьківськими функціями материнську любов, терпимість і теплоту, адже функції батька багато в чому засновані на чоловічій вимогливості та суворості, вимогливості і авторитарності. Як результат: хлопчики в сім'ї позбавляються не тільки батька, але частково матері.

У хлопчиків старшого дошкільного віку емоційний стан буде менш стабільним, ніж у дівчаток, крім того, він пов'язаний з відчуттям ізолюваності. Хлопчики старшого дошкільного віку більш гостро переживають почуття самотності, у них більше труднощів у спілкуванні. Досвід виховання дітей старшого дошкільного віку з неповних сімей часто також пов'язаний з уявленнями про зраду, відсутністю любові і власної значущості [55].

В цілому можна сказати, що роль батьків є вкрай багатоплановою, вона важлива для формування гармонійної особистості раннього дитинства.

Відсутність одного з батьків чинить серйозний вплив на подальше особистісне становлення людини у дорослому житті, незалежно від статі.

Розглядаючи характеристики дітей старшого дошкільного віку з неповних сімей, можна відзначити, що виділяються різні, часто амбівалентні погляди на формування особистості при наявності в сім'ї одного з батьків. Практично всі дослідники говорять про те, що відсутність в родині одного з батьків багато в чому є однією причин появи деструкцій у психічному розвитку дитини [43].

Що стосується дефіциту чоловічої уваги, то він в неповних сім'ях проявляється в наступних характеристиках:

1. Уповільнення розвитку інтелектуальної сфери, зменшення математичних, просторових, аналітичних здібностей, натомість розвиваються вербальні здібності.

2. Менш диференційоване протікання процесу статевої ідентифікації як хлопчиків, так і дівчаток старшого дошкільного віку.

3. Труднощі у навчанні дітей старшого дошкільного віку навичкам ефективної комунікації з представниками протилежної статі.

4. Можливе формування надмірної прив'язаності до матері, адже немає члена сім'ї, який був би здатний перейняти на себе увагу дитини старшого дошкільного віку, розширити коло її спілкування.

5. Формування низького рівня соціальної активності дитини старшого дошкільного віку, тобто інфантилізму [74].

Отже, можна стверджувати, що в процесі виховання в неповних родинях в характері дитини старшого дошкільного віку можуть формуватися стійкі негативні форми поведінки. Враховуючи це, батькам, які самостійно виховують дитину старшого дошкільного віку потрібно мати необхідні знання про недоліки характеру, які можуть сформуватися в результаті використання неправильного стилю виховання, для того, щоб своєчасно їх помітити і намагатися їх виправити.

1.3. Загальні психолого-педагогічні особливості психічного розвитку дітей старшого дошкільного віку, які виховуються в повних та неповних сім'ях

Сім'я – це фундамент, основа соціального та економічного розвитку будь якої держави. Саме в сім'ї формується головне багатство суспільства – людина. Найважливіша функція, яку виконує родина, разом з репродуктивною є виховна. По ступеню емоційності та відповідальності сімейне виховання превалює над іншими формами виховання, оскільки в ньому задіяна сфера почуттів, що є основою правильного вибудовування стосунків дитини з навколишнім світом. Сім'я являє базову модель для соціалізації дитини, а батьки є першими педагогами. Вони зобов'язані закласти основи фізичного, морального та інтелектуального розвитку дитини у дошкільному віці [34].

Виховання в родині є емоційним, індивідуальним, конкретним. Для нього характерні цілеспрямованість, сталість і тривалість виховних впливів батьків на дітей, наявність об'єктивних можливостей включення дитини в різні сфери діяльності сім'ї (побутову, господарську, дозвільну, громадську), з одного боку, і з іншого – відсутність чітких організаційних форм і стихійність впливу всієї життєдіяльності сім'ї на дитину. Широкий діапазон представлених в родині вікових статевих, професійних підсистем дозволяє дитині поступово і поетапно включатися в соціальне життя, а також проявляти і реалізовувати свої емоційні і інтелектуальні можливості [54].

У дослідженнях спрямованих на вивчення впливу родини на стан психічного розвитку дитини старшого дошкільного віку, показано, що вирішальне значення тут має тип відносин між батьками і дитиною. Займана батьками позиція, ставлення до дитини в родині багато в чому визначає весь хід її психічного розвитку, впливає на риси характеру, які починають формуватися. Попри всю різноманітність цих відносин, що залежать від сімейних традицій, освіченості батьків, їх ціннісних установок, світогляду, загального культурного рівня та багатьох інших факторів, все ж можна виділити два основних типи

відносин до дітей старшого дошкільного віку. В одному випадку точкою відліку і головним орієнтиром є дитина старшого дошкільного віку, а в іншому – дорослий, його життєві принципи, забобони. Тільки при першому типі відносин виявляється можливим справжнє взаєморозуміння між дитиною і дорослим, тільки в цьому випадку встановлюється емоційна атмосфера, необхідна для повноцінного розвитку дитини [31].

У цій ситуації інститут сім'ї переживає кризу, але, незважаючи на це, сім'я залишається найбільш стабільною, ефективною і економічною системою, що дозволяє виховувати і сприяти розкриттю потенційних можливостей дітей старшого дошкільного віку [64].

Дослідження показують, що криза в сім'ї проявляється, перш за все, в її нестабільності. У великих містах розпадається понад 50% шлюбів (іноді рівень розлучень досягає 70%). Нестабільність сім'ї приводить до росту неповних сімей, знижує батьківський авторитет, відбивається на можливостях формування сімей, на здоров'я дорослих і дітей [46].

Психолого-педагогічні дослідження останніх довели, що можна виділити чотири фундаментальні проблеми, які повинні бути вирішені для повноцінного психічного, фізичного та особистісного розвитку дитини старшого дошкільного віку в неповній родині. Навколишня дійсність доводить, що в деяких випадках дитина, яка виховується в неповній родині (одним з батьків) швидше адаптується і успішно проходить процес соціалізації. Якщо три основні потреби (стимуляція, навчання, емоційний зв'язок) і можуть бути задоволені в неповній родині, то задоволення четвертої потреби – включення в суспільну діяльність – залишається все ж під питанням [49].

Проблеми з якими стикаються батьки, які виховують дитину старшого дошкільного віку самотійно:

1) зменшується перелік соціальних пільг та виплат для одиноких матерів, зменшується рівень соціального захисту (державну соціальну допомогу, матері яка самотійно виховує дитину, отримує лише офіційно працевлаштована жінка);

2) відсутність одного з батьків в сім'ї є каталізатором неввіреного засвоєння дитиною старшого дошкільного віку сімейних ролей, гендерної ідентичності; адекватного уявлення про рольові функції;

3) небажання колишнього чоловіка спілкуватися зі своєю дитиною, що також викликає у неї почуття непотрібності своїм батькам, що травмує психіку дитини;

4) у дітей старшого дошкільного віку з неповних родин виявляється почуття власної неповноцінності (образа, пригнобленість, провина за розлучення батьків), що призводить до психологічної травми;

5) труднощі в спілкуванні дитини старшого дошкільного віку з батьком, який залишив сім'ю; з дитиною, яка народилася від іншого шлюбу одного з батьків і на цьому тлі у дитини починають проявлятися психологічні проблеми, а в деяких випадках розвивається почуття агресії і неповноцінності [51, с. 32].

Можна припустити, що розвиток пізнавальної і особистісної сфери дітей старшого дошкільного віку пов'язаний з типом дитячо-батьківських відносин і типом сімейного виховання.

Порівняльний аналіз виявляє деякі подібності та відмінності в розвитку пізнавальної та особистісної сфери між дітьми старшого дошкільного віку, які виховуються обома батьками, та дітьми, які виховуються одним з батьків.

Так, наприклад, для обох вибірок характерно те, що:

1) діти старшого дошкільного віку виявляють невимушеність і сміливість у спілкуванні, чуйні, легко вступають в контакт з дорослими, не соромляться публічних виступів;

2) діти старшого дошкільного віку виявляють підвищену збудливість, надзвичайну активність, що пов'язано як з особливостями темпераменту, так і з дитячо-батьківськими відносинами і типом сімейного виховання [18].

Найбільш яскраві відмінності спостерігаються в наступних проявах:

1. За фактором (мякосердечність). Діти старшого дошкільного віку з неповних сімей більш чутливі, ніжні, добрі. Вони відрізняються художнім сприйняттям світу, багатою уявою, тонким естетичним смаком. Для них типові

тривожність і занепокоєння, поблажливість до себе і до інших людей, залежність і потреба в любові і допомогі з боку інших людей;

2. За фактором розвитку творчого мислення. У дітей старшого дошкільного віку з неповних сімей більш розвинені такі показники креативності мислення, як оригінальність, яка свідчить про вміння знаходити нестандартні рішення задач і ретельність розробки, яка передбачає доведення до кінця розпочатої справи, вміння продумати і спланувати свою діяльність [65].

У групах дітей старшого дошкільного віку з повних і неповних родин виявлені відмінності в характері корелятив показників психічного розвитку, дитячо-батьківських відносин і типах сімейного виховання.

У вибірці дітей старшого дошкільного віку з неповних сімей виявляються статично значущі кореляції показників розвитку підготовчої сфери, особистісних особливостей, дитячо-батьківських відносин і тип сімейного виховання.

Можна говорити про те, що тип виховання «емоційне відкидання» корелює з такими особистісними особливостями, як чутливість, тривожність, замкнутість. Чим вище емоційне відкидання батьками своєї дитини, тим більш гостро і тривожно вона переживає почуття безпорадності, замкнутості. У той же час у таких дітей виявлено висока оригінальність і гнучкість мислення, що свідчить про взаємозв'язок креативності мислення та високої чутливості.

Кореляційний аналіз в групі дітей старшого дошкільного віку з повних сімей вказує на статично значущі зв'язки між показниками розвитку пізнавальної сфери дітей, їх особистісними особливостями, дитячо-батьківськими відносинами і типом сімейного виховання.

У даній вибірці виявлено, що тип виховання «потураюча гіперпротекція» корелює з такими особистісними особливостями, як інтелект, відкритість, товариськість. У таких дітей зазвичай виявляють високий рівень розвитку інтелектуальних здібностей, що свідчить про взаємозв'язок інтелектуальних і комунікативних характеристик.

Можна сформулювати загальні висновки, що характеризують особливості сімейного виховання та його вплив на розвиток пізнавальної і особистісної сфери дітей старшого дошкільного віку з неповних родин [80].

1. У неповних сім'ях превалюють такі типи батьківських відносин:

– «кооперація» – один з батьків, що безпосередньо займається вихованням дитини старшого дошкільного віку в неповній родині (батько чи мати) бере активну участь у справах і планах дитини, намагається допомагати їй, співчуває. Творчі та інтелектуальні здібності дитини високо оцінюються, батьки відчують гордість за дитину. Ініціативність і самостійність дитини заохочуються, батьки приймають сторону дитини у спірних питаннях;

– «відкидання» – один з батьків, який безпосередньо виховує дитину старшого дошкільного віку в неповній сім'ї (батько чи мати) сприймає свою дитину невдахою, непристосованою до життя. Йому здається, що дитина не досягне успіху в житті через відсутність здібностей, погані схильності, поганий «генетичний спадок», невеликий розум. Здебільшого такі батьки відчують до дитини образ, агресію та роздратування. Вони не довіряють дитині і не поважають її [35].

Найпоширеніший тип сімейного виховання – «емоційне відкидання»: коли один з батьків, який безпосередньо виховує дитину старшого дошкільного віку в неповній сім'ї (батько чи мати) приділяє дитині недостатньо сил, уваги і часу, прагне максимально задовольнити потреби дитини або, навпаки, їх ігнорують, рівень вимогливості до дитини в сім'ї буває надмірним, висока ступінь заборон, батьки реагують навіть на незначні порушення поведінки.

2. Показники розвитку пізнавальної та особистісної сфери взаємопов'язані з типом дитячо-батьківських відносин. Так дітям з неповних сімей притаманні: високий рівень розвитку творчого мислення, середній рівень розвитку уваги і працездатності, середній рівень розвитку інтелекту.

3. Тип сімейних відносин пов'язаний з розвитком особистісних особливостей дитини. Так, для дітей з неповних сімей характерні: чутливість,

залежність від інших, старанність, тривожність важке переживання невдач, схильність до страхів, замкнутість, недооцінювання своїх можливостей [52].

4. У повних сім'ях переважає тип батьківських відносин «симбіоз»: батьки постійно відчують тривогу, занепокоєння за дитину, намагаються захистити її від труднощів, що позначається на розвитку самоконтролю дітей, їх невпевненості в своїх здібностях і можливостях [27].

Найбільш часто зустрічаються наступні типи сімейного виховання:

– «домінуюча гіперпротекція» – батьки приділяють дитині багато сил і часу, прагнуть до максимального задоволення її потреб;

– «потураюча гіперпротекція» – батьки відрізняються недостатньою вимогливістю до дитини, сподіваються на заохочення, сумніваються в результативності будь-яких покарань [38].

5. Показники розвитку пізнавальної та особистісної сфер зв'язані з типом дитячо-батьківських відносин. Так, для дітей старшого дошкільного віку з повних сімей характерні: високий рівень розвитку інтелекту, уваги, середній рівень розвитку творчого мислення та працездатності [11].

1. Сприйняття дітьми старшого дошкільного віку з неповних сімей своїх однолітків і взаємин з ними. Діти старшого дошкільного віку з повних і неповних сімей в основному прагнуть завищити свій статус. Однак діти з неповних сімей через брак досвіду взаємодії з дорослими чоловіками формують єдиний еталон для оцінки хлопчиків і дівчаток за зразком жіночої поведінки (яку вони спостерігають), внаслідок чого вони вище оцінюють дівчаток [47].

Діти старшого дошкільного віку з неповних сімей частіше відзначають в однолітків їх трудові вміння і навички, менше приділяють увагу комунікативним і організаторським здібностям дітей. Вони вказують на вміння дітей грати, на ворожість деяких однолітків, але не говорять про дружелюбність, про вміння організувати свою гру, рідше вказують на чесність і щедрість (вміння і бажання чим-небудь ділитися) однолітків [76].

Більшість дітей старшого дошкільного віку з неповних сімей менш диференційовано сприймають у своїх однолітків статево-рольові особливості і

якості. Вони часто описують хлопчиків, як дівчаток, виділяючи в них жіночі якості. Діти старшого дошкільного віку з неповних сімей схильні недооцінювати комунікативні та організаторські здібності дітей внаслідок знецінення однолітків як партнерів по спілкуванню [33].

2. Особливості сприйняття дітьми старшого дошкільного віку з неповних сімей своїх педагогів. Найбільш адекватно стиль взаємодії педагога сприймають діти старшого дошкільного віку з повних сімей. Діти з повних сімей більше ідеалізують педагога, ніж діти, які виховуються без батька. Про останніх можна сказати, що вони перебільшують суворість, психологічний тиск педагога, недооцінюючи його доброзичливість і відкритість [10].

Діти старшого дошкільного віку з неповних сімей, так само як і діти з повних сімей, здатні до адекватного сприйняття стилю взаємодії педагога з дітьми. Однак більша їх частина сприймає його негативно, незважаючи на демократичний чи ліберальний стиль педагогічної взаємодії [79]

Різниця в описах педагогів дітьми старшого дошкільного віку з повних і неповних сімей полягає в наступному. В основному всі діти з повних сімей, описуючи педагога, вказують одну-дві характеристики їх взаємодії з вихователем поза заняттями. У дітей з неповних сімей таких описів більше, що в деякій мірі підтверджує припущення про те, що для дітей з неповних сімей в більшій мірі педагог стає значущим дорослим не як вихователь, а як партнер по спілкуванню. Внаслідок цього діти з неповних сімей дещо завищують свої очікування в процесі взаємодії з педагогами, неадекватно ставляться до їхніх вимог [42].

3. Сприйняття дітьми старшого дошкільного віку з неповних сімей ролі батьків. Діти старшого дошкільного віку з повних і неповних сімей диференційовано сприймають рольові та особистісні якості батьків. Сприйняття дітей з неповних сімей своїх батьків значно відрізняється від сприйняття дітей з повних сімей. Серед дітей з повних сімей, позитивно і негативно сприймають обох батьків, – практично однакове число хлопчиків і дівчаток. Відповідно у дітей з повних сімей, з тих хто краще сприймає маму,

більше дівчаток, а в підгрупі, тих хто краще сприймає батька, більше хлопчиків [45].

Крім того, діти старшого дошкільного віку з неповних сімей формують свій образ тільки по материнському типу. Так як чоловічого зразка поведінки немає, то за образом матері формується і образ чоловіків, що в подальшому може призвести до неадекватності в сприйнятті дівчатами чоловіків, і до неадекватних форм поведінки у хлопчиків з неповних сімей. До того ж, діти з неповних сімей схильні ідеалізувати своїх батьків, особливо батька, чекаючи від них занадто лояльного ставлення до себе і до своїх негативних вчинків [71].

Переважаючими очікуваннями в спілкуванні з батьками серед дітей з повних сімей є адекватні по відношенню до обох батьків позитивні очікування, а серед дітей з неповних сімей переважають завищені позитивні очікування до обох батьків, причому більшою мірою – по відношенню до батька [2].

Діти старшого дошкільного віку з повних сімей краще сприймають і описують якості батьків однієї з ними статі. Цього у дітей з неповних сімей не спостерігається. Діти з неповних сімей краще описують маму (незалежно від статі дитини), причому вони схильні наділяти матір неспецифічними для жінки функціями, наприклад, «захищає, заробляє гроші». В описах батька, навпаки, виявляється тенденція наділяти його жіночими якостями [63].

У дітей старшого дошкільного віку з неповних сімей відсутні такі описи батьків, як «будує будинок, приносить гроші, любить маму і дітей, дарує подарунки, захищає і оберігає всіх, допомагає слабким, мужній». Це свідчить про те, що дітьми з неповних сімей батько сприймається не як глава сім'ї або рівноправний її член, а як помічник мами. Діти старшого дошкільного віку з неповних сімей більше уваги приділяють опису якостей, що характеризують процес їх взаємодії з батьками, а опис негативних якостей батьків часто обмежується тим, що діти говорять про те, що їх карають [67].

У дітей з старшого дошкільного віку повних сімей опис негативних якостей батьків не обмежуються тільки виховними заходами. Діти критикують деякі якості батьків [52].

Висновки до розділу 1

Для сімейного виховання характерно органічне злиття з усіма видами життєдіяльності підрастаючих людей: діти в сім'ї залучаються до наступних видів діяльності: інтелектуальної, комунікативної, когнітивної, трудової, художньо-творчої, ігрової та до вільного спілкування. При цьому діти проходять всі стадії: від перших спроб до найбільш складних форм поведінки, які є соціально і особистісно-значущими.

Виховання одним з батьків не дає дітям можливостей для знайомства з різноманітними варіаціями сімейних ролей, що в свою чергу призводить до викривлення уявлення дитини про шлюбно-сімейні відносини. В повній сім'ї дитина має змогу наслідувати приклади статево-рольової поведінки дорослої людини.

Діти з неповних сімей в більшою мірою схильні негативно сприймати групу, відчуваючи себе в ній некомфортно. Спілкування з однолітками в групі цінується ними в меншому ступені. Більшість дітей з неповних сімей менш диференційовано сприймають у своїх однолітків статево-рольові особливості і якості однолітків.

Діти з неповних сімей схильні недооцінювати комунікативні та організаторські здібності дітей внаслідок знецінення однолітків як партнерів по спілкуванню. Від вихователя діти вимагають більше уваги і особистого спілкування, яке не завжди може мати місце. Від вихователя діти очікують материнського ставлення до них.

Більшість дітей з неповних сімей більше сприймають і описують виховну функцію батьків. Вони гірше, ніж діти з повних сімей, описують інші функції батьків. Наприклад, комунікативну, пізнавальну та інші.

На відміну від дітей з повних родин, у дітей з неповних родин, набагато більше виражені такі якості: збудливість, покірність, пригніченість, чутливість, тривожність. Часто ці діти здатні демонструвати більшу незадоволеність сімейною ситуацією.

РОЗДІЛ 2

МЕТОДИЧНІ ОСНОВИ ВИВЧЕННЯ ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ З ПОВНИХ ТА НЕПОВНИХ СІМЕЙ

2.1. Методи вивчення психолого-педагогічних особливостей дітей старшого дошкільного віку

Для розв'язання поставлених завдань застосовувався комплекс емпіричних психодіагностичних методик. З метою дослідження та діагностики рівня агресивності дітей старшого дошкільного віку, які виховуються в неповних сім'ях була використана анкета «Критерії агресивності у дитини дошкільного віку» Г. В. Лавренцьєва, Т. М. Титаренко [6]; для дослідження рівня тривожності використовувалася «Методика діагностики тривожності дітей дошкільного віку» Р. Теммл, М. Дорки, В. Амен [72]; для дослідження сприйняття дітей старшого дошкільного віку була використана методика «Чого не вистачає на малюнку?» Р. С. Нємова [50]; для дослідження особливостей особистості дітей старшого дошкільного віку використана методика «Будинок. Дерево. Людина» в адаптації Є. С. Романова, С. Ф. Потьмкіна [62].

Дослідження проводилося впродовж 2020–2021 років у Конотопському дошкільному навчальному закладі (ясла-садок) № 7 «Золотий ключик» Конотопської міської ради Сумської області.

Анкета «Критерії агресивності у дитини дошкільного віку» Г. В. Лавренцьєва, Т. М. Титаренко (Додаток А).

Мета психодіагностичної методики: діагностика рівня агресивності дітей старшого дошкільного віку.

Обладнання: стандартний бланк для відповідей, олівець.

Анкетування може проводитися як практичним психологом, так і вихователями закладу дошкільної освіти.

Запитання:

1. При спостереженні за дитиною, складається враження, що у неї є психічні розлади.
2. Дитина не може поводитися спокійно, дуже часто знаходиться в поганому настрої, завжди вербально проявляє своє незадоволення.
3. Ніколи не забуває про завдану їй шкоду, намагається помститися одноліткам, вихователю, обслуговуючому персоналу.
4. Дитина може застосовувати нецензурні вирази.
5. Проявляє занадто недбайливе ставлення до своїх і чужих речей, ламає іграшки, псує речі.
6. Дитина виявляє занадто багато претензій, занадто вимоглива, примхлива.
7. При взаємодії з домашніми тваринами проявляє байдужість, дратує тварин.
8. В суперечці проявляє твердість, намагається переспорити вихователів та однолітків дошкільного віку.
9. Дитина проявляє емоційну нестійкість в ситуації коли їй здається що над ній насміхаються.
10. У дитини виникає непереборне бажання зробити щось погане, неприємне, неприйнятне для оточуючих.
11. На прохання чи вимоги реагує неадекватно, на прохання щось зробити, принципово може зробити навпаки.
12. Дитина схильна показувати своє невдоволення дратівливістю та буркотливістю.
13. Дитина позиціонує себе як дуже впевнену, самостійну та незалежну.
14. Дитина має тенденцію до лідерства, домінування над однолітками, проявляє деспотизм.
15. Невдачі у грі чи іншій діяльності засмучують дитину, викликають негативні, полярні емоційно-вольові реакції.

16. Дитина часто проявляє фізичні форми з'ясування стосунків з однолітками, спостерігається схильність до бійки.

17. Партерами по спілкуванню частіше всього виступають однолітки, які фізично менш розвинені, або діти молодшої за віком.

18. Дитина проявляє емоційну нестійкість у формі реактивного роздратування.

19. Дитина проявляє жадібність та скупість.

20. Дитина проявляє надмірну самовпевненість: має неадекватну впевненість, що він кращий від інших, може впоратись з завданням швидше ніж інші.

Аналіз та інтерпретація результатів:

При аналізі результатів кожна позитивна відповідь має бути оцінена в 1 бал. Підрахувавши загальну кількість балів, можна зробити наступні висновки:\

Показники в діапазоні – від 15 до 20 балів свідчать про високий рівень агресивності дитини дошкільного віку.

Показники в діапазоні – від 7 до 14 балів свідчать про середній рівень агресивності дитини дошкільного віку.

Показники в діапазоні – від 1 до 6 балів свідчать про низький рівень агресивності дитини дошкільного віку.

Методика діагностики тривожності дітей дошкільного віку

Р. Теммл, М. Дорки, В. Амен (Додаток Б).

Мета психодіагностичної методики: дослідження рівня тривожності у дітей старшого дошкільного віку за допомогою проєктивних малюнків на яких зображені ситуації із повсякденного життя.

Матеріал для проведення психодіагностичного дослідження – це 14 спеціальних (кінетичних) малюнків, які мають стандартний розмір 8,5 сантиметрів на 11 сантиметрів. На кожному з малюнків представлена ситуація з повсякденного життя дитини дошкільного віку.

Типи спеціальних (кінетичних) малюнків:

Малюнок 1. На малюнку зображена дитина дошкільного віку, яка грається з дітьми, які значно менші її за віком.

Малюнок 2. На малюнку зображені молода мати з немовлям, мати везе коляску, поряд з ними іде дитина дошкільного віку.

Малюнок 3. Дитина в ролі об'єкту фізичної агресії. На малюнку зображена дитина дошкільного віку, яка намагається утекти від іншої дитини.

Малюнок 4. Дитина одягається. На малюнку зображена дитина дошкільного віку, самотійно обуває взуття.

Малюнок 5. На малюнку зображена дитина дошкільного віку, яка грає з дітьми старшими за віком.

Малюнок 6. Дитина лягає спати наодинці. На малюнку зображена дитина дошкільного віку, яка самотійно іде до свого ліжка, батьки не звертають уваги на дитину (батьки сидять на дивані спиною до дитини).

Малюнок 7. Гігієнічні процедури. На малюнку зображена дитина дошкільного віку, яка вмиває своє обличчя.

Малюнок 8. Покарання. На малюнку зображена дитина дошкільного віку та жінка (мати). Дитина знаходиться в пригніченій позі, мати демонстративно-повчальним жестом на щось вказує дитині.

Малюнок 9. Ігнорування. Нехтування. На малюнку зображена дитина, яка відсторонено спостерігає за тим, як її батько грає з меншою за віком дитиною.

Малюнок 10. Фізичний напад. Агресія. На малюнку зображена ситуація в якій одна дитина забирає іграшку в іншої дитини.

Малюнок 11. Прибирання іграшок. На малюнку зображено процес прибирання дитиною іграшок разом з матір'ю.

Малюнок 12. Самотність. На малюнку зображена ситуація в якій дві дитини втікають від однолітка.

Малюнок 13. Дитина з родиною. На малюнку зображена дитина, яка займає положення між батьком і матір'ю.

Малюнок 14. Прийом їжі наодинці. На малюнку зображена дитина, яка усамітнено сидить за кухонним столом, тримаючи у руці чашку.

Методика проведення:

Експериментатор (психолог, вихователь) послідовно показує дитині картинки. Дослідження необхідно проводити в окремій кімнаті за відсутності подразників. Після показу малюнка, спеціаліст, який проводить дослідження ставить наступні запитання дитині.

1. Гра з дітьми меншими за віком «Як ти вважаєш, дитина засмучена чи весела?»»
2. Молода мати з немовлям і дитиною дошкільником. «Як ти вважаєш, дитина засмучена чи весела?»»
3. Дитина в ролі об'єкту агресії. «Як ти вважаєш, дитина засмучена чи весела?»»
4. Дитина одягається. «Як ти вважаєш, дитина засмучена чи весела?»»
5. Гра з дітьми старшими за віком. «Як ти вважаєш, дитина засмучена чи весела?»» «Як ти вважаєш, дитина засмучена чи весела?»»
6. Дитина лягає спати наодинці. «Як ти вважаєш, дитина засмучена чи весела?»»
7. Гігієнічні процедури. «Як ти вважаєш, дитина засмучена чи весела?»»
8. Покарання. «Як ти вважаєш, дитина засмучена чи весела?»»
9. Ігнорування. Нехтування. «Як ти вважаєш, дитина засмучена чи весела?»»
10. Фізичний напад. Агресія. «Як ти вважаєш, дитина засмучена чи весела?»»
11. Прибирання іграшок. «Як ти вважаєш, дитина засмучена чи весела?»»
12. Самотність. «Як ти вважаєш, дитина засмучена чи весела?»»
13. Дитина разом з родиною. «Як ти вважаєш, дитина засмучена чи весела?»»

14. Прийом їжі наодинці. «Як ти вважаєш, дитина засмучена чи весела?»»

Питання завжди повторюються, до кожного малюнка дитині задається одне і теж запитання, додаткових уточнюючі питання не задаються.

Аналіз та інтерпретація результатів:

Рівень тривожності дитини дошкільного віку (індекс тривожності) розраховується за наступною схемою:

Індекс тривожності (ІТ) = загальна кількість негативних виборів / 14 (загальна кількість малюнків) x 100%.

Показники в діапазоні – від 50% і більше вказують на високий рівень тривожності дитини дошкільного віку.

Показники в діапазоні – від 20% до 50% вказують на середній рівень тривожності дитини дошкільного віку.

Показники в діапазоні – від 0% до 20% вказують на низький рівень тривожності дитини дошкільного віку.

Методика «Будинок. Дерево. Людина» в адаптація

Є. С. Романова, С. Ф. Потьмкіна (Додаток В).

Мета психодіагностичної методики: діагностика особистості дітей старшого дошкільного віку.

Матеріал для проведення психодіагностичного дослідження: лист паперу А4 формату, олівець.

Завдання: досліджуваному пропонується намалювати людину, будинок, дерево.

Аналіз та інтерпретація результатів:

Кількісний аналіз результатів здійснюється за 8 симптомокомплексами, до кожного з яких належать показники, які ранжуються в балах (від 0,5 до 3 балів), в залежності від того наскільки яскраво виражені ознаки. Повна відсутність ознак – оцінюється в 0 балів.

Максимальна кількість балів за методикою по симптомокомплексам:

1. Симптомокомплекс «Беззахисність» – 32 бали.
2. Симптомокомплекс «Ситуативна і особистісна тривожність» – 32 бали.
3. Симптомокомплекс «Неприйняття себе» – 8 балів.
4. Симптомокомплекс «Неповноцінність» – 16 балів.
5. Симптомокомплекс «Недоброзичливість. Агресивність» – 15 балів.
6. Симптомокомплекс «Конфліктність. Фрустрованість» – 23 бали.

7. Симптомокомплекс «Ускладнене спілкування» – 18 балів.

8. Симптомокомплекс «Депресія» – 10 балів.

Таблиця 2.1.

Симптоматичні ознаки

№	Симптомокомплекс	Симптоматичні ознаки
1	Беззахисність	1) малюнок розміщений в центрі; 2) малюнок розміщений в одному з кутів аркушу; 3) дерево та дім ближче до краю; 4) малюнок знаходиться у нижній частині аркуша; 4) малюнок містить багато зайвих, другорядних елементів; дерево розміщено на пагорбі; 5) у дерева велике, розгалужене коріння; у людини занадто великі руки і ноги (диспропорція); 6) інші ознаки.
2	Ситуативна особистісна тривожність:	1) хмари різного виду; 2) надмірна деталізація; 3) зменшення простору; 4) багато заштрихованих елементів; 5) сильний натиск олівця; 6) на малюнку багато виправлень; 7) засохле дерево чи нездорова, квола людина; 8) лінія фундаменту будинку помітно виділяється; 8) шевелюра людини ретельно промальована; 9) інші ознаки.
3	Неповноцінність	1) розмір малюнку не пропорційно малий відносно аркушу; 2) у людини відсутні кінцівки (ноги та руки). 3) руки закладені за спину; 4) у людини занадто короткі руки і ноги (диспропорція); 5) занадто вузькі плечі; 6) крона дерева дуже розгалужена (занадто багато гілок). 7) велике листя; 8) трухле, мертве дерево з ознаками гниття; 9) інші ознаки.
4	Недоброзичливість Агресивність	1) непропорційно малі вікна або їх відсутність; 2) наявність на малюнку двері замків, замкової щілини; 3) дерево на малюнку розміщено ближче до краю; 4) великий розмір дерева; 5) людина на малюнку повернена спиною; 6) пусті очі у вигляді кола, без зіниць; 7) прямі ознаки агресії – гострі зуби; 8) ворожа поза; 9) пальці рук – видовжені, гострі; 8) інші ознаки.
5	Конфліктність. Фрустрованість	1) перспектива малюнку – погляд знизу; 2) малюнок перероблювався; 3) небажання малювати один з елементів; 4) роздвоєне дерево; 5) один з елементів малюнка зображений більш недбало ніж два інші; 6) суперечливість зображеного на малюнку; 7) на торсі людини чітко підкреслена талія; 8) на даху будинку відсутній димар. 9) інші ознаки.

Продовження таблиці 2.1.

6	Ускладнене спілкування	1) на малюнку будинку відсутні входні двері; 2) двері непропорційно малі; 3) вікна відсутні; 4) вікна мають форму бійниць, або невеликих отворів; 5) вікна закриті фіранками або шторами; 6) обличчя людини більш деталізоване ніж інші частини тіла; 7) малюнок людини виконаний недбало; 8) на обличчі людини відсутні функціональні деталі (рот, вуха, ніс тощо); 9) людина знаходиться у позі підпорядкування; 10) схрещені на грудях руки; 11) відсутність дверних ручок; 8) інші ознаки.
7	Депресія	1) малюнок розміщено ближче до нижнього краю аркушу; 2) малюнок будинку чи дерева зверху; 3) лінія малюнку нестійка; 4) емоційна виснаженість дитини після виконання завдання; 5) непропорційно малий розмір малюнків; 6) інші ознаки.
8	Неприйняття себе	1) контури малюнку невиражені; 2) розміщення будинку ближче до краю аркуша; 3) стовбур дерева слабких, контури не виражені; 4) дерево з однотипними гілками; 5) рід час малювання дитина виправдовується, закриває малюнок руками; 6) інші ознаки.

Методика «Чого не вистачає на малюнку?» Р. С. Нємова.

Мета психодіагностичної методики: діагностика сприйняття дітей старшого дошкільного віку.

Матеріал для проведення психодіагностичного дослідження: бланк містить сім малюнків на яких зображені предмети, тварини, люди у яких недомальовані ті чи інші деталі: собака без хвоста, слон без бивнів, риба без плавників і луски, стіл без ніжки, ножиці без одного леза, лопата без держака, стаціонарний телефон без дроту.

Обстеження може проводитися проводиться як практичним психологом, так і вихователями закладу дошкільної освіти.

Після демонстрації картинок, дитину просять вказати на відсутню деталь. Експериментатор за допомогою секундоміру фіксує час витрачений дитиною на пошук відсутньої деталі. Реально витрачений час роботи переводиться в бали, кількість яких і буде підставою про розвиток сприйняття дошкільника. Система

оцінювання результатів – десятибальна. Експериментатору дозволено збільшувати, або зменшувати загальну кількість балів (в межах двох балів) за старанність/не старанність.

Аналіз та інтерпретація результатів:

1. Найвищий показник – 10 балів, якщо загальний час витрачений на пошук відсутніх елементів на малюнку менше ніж 25 секунд (при умові, якщо дитина вказала на всі сім елементів).

2. Показник від 8 до 9 балів – час витрачений на пошук відсутніх елементів на малюнку, знаходиться в діапазоні 20-30 секунд.

3. Показник від 6 до 7 балів – час витрачений на пошук відсутніх елементів на малюнку, знаходиться в діапазоні 31-35 секунд.

4. Показник від 4 до 5 балів – час витрачений на пошук відсутніх елементів на малюнку, знаходиться в діапазоні 36-40 секунд.

5. Показник від 0 до 1 бала – час витрачений на пошук відсутніх елементів на малюнку 45 секунд і більше.

6. Показник від 2 до 3 балів – час витрачений на пошук відсутніх елементів на малюнку, знаходиться в діапазоні 41-45 секунд.

2.2. Порівняльний психолого-педагогічних особливостей дітей старшого дошкільного віку з повних та неповних сімей

Дослідницько-експериментальна робота проводилася впродовж 2020–2021 років у Конотопському дошкільному навчальному закладі (ясла-садок) № 7 «Золотий ключик».

У дослідженні взяли участь 23 дитини старшого дошкільного віку. Нами було сформовано 2 вибірки, до першої увійшли 12 респондентів (діти які виховуються у неповних сім'ях), до другої – 11 (діти які виховуються у звичайних сім'ях). Завдання експериментального дослідження – виявити значущі відмінності на рівні досліджуваних ознак.

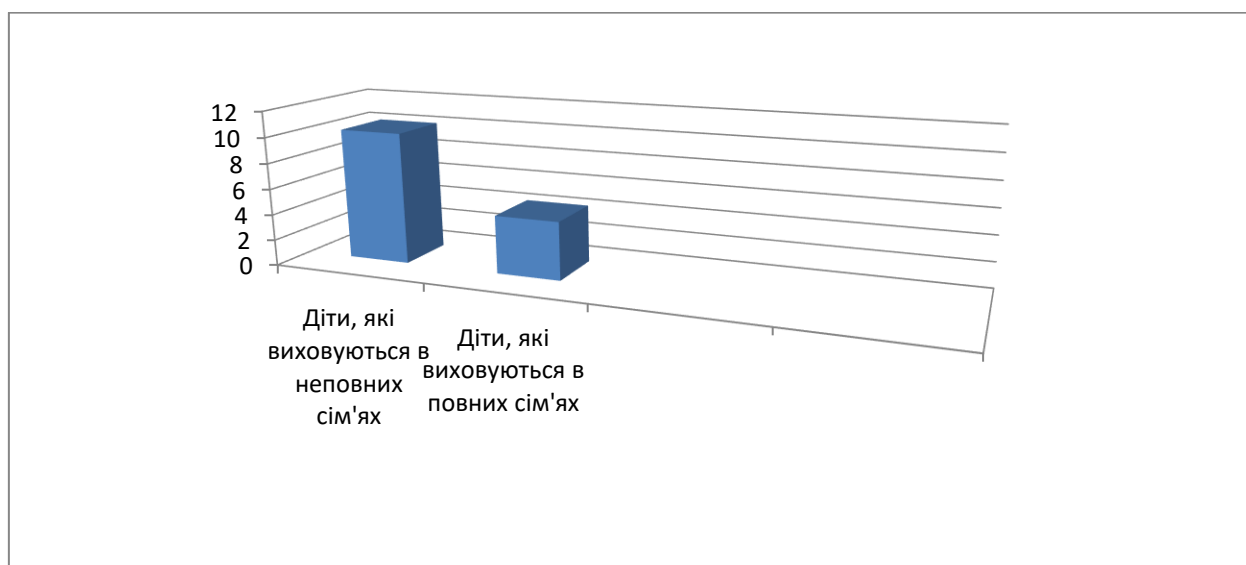
Результати експериментального дослідження.

1. Результати дослідження за анкетною «Критерії агресивності у дитини дошкільного віку» Г. В. Лавренцьєва, Т. М. Титаренко.

Таблиця 2.2.

Показники рівня агресивності

Діти які виховуються неповних сім'ях			Діти які виховуються повних сім'ях		
№	Ім'я дитини	Бали	№	Ім'я дитини	Бали
1.	Даниїл	11	1.	Вероніка	4
2.	Костянтин	15	2.	Мілана	3
3.	Іван	7	3.	Софія	1
4.	Давид	17	4.	Злата	5
5.	Ярослав	15	5.	Анастасія	1
6.	Артем	16	6.	Олена	3
7.	Катерина	7	7.	Олександр	7
8.	Ярослава	7	8.	Тимур	5
9.	Данієла	8	9.	Тимофій	7
10.	Поліна	6	10.	Данило	6
11.	Аріна	7	11.	Сергій	7
12.	Аліна	6			
Середньостатистичний бал – 10,2			Середньостатистичний бал – 4,5		

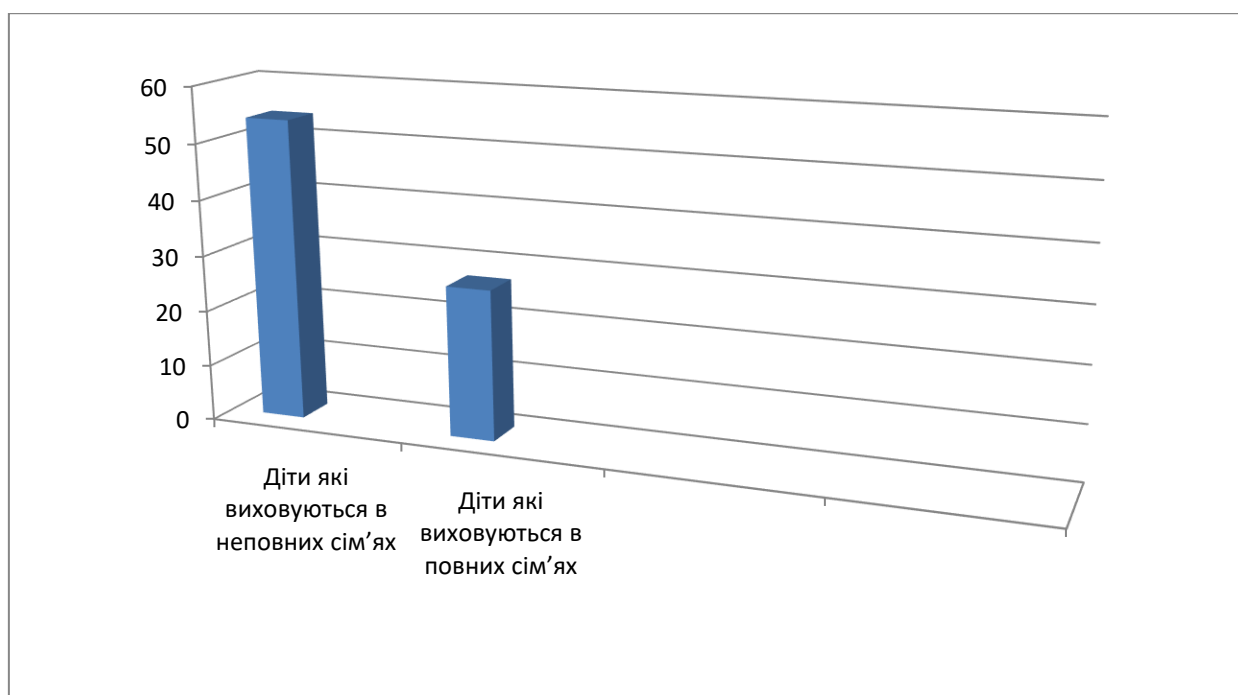
Малюнок 2.1. Показники рівня агресивності дітей старшого дошкільного віку з повних та неповних сімей.

2. Результати дослідження рівня тривожності у дітей старшого дошкільного віку за допомогою проективної методики Р. Теммла, М. Дорки, В. Амен.

Таблиця 2.3.

Показники рівня тривожності

Діти які виховуються в неповних сім'ях			Діти які виховуються в повних сім'ях		
№	Ім'я дитини	%	№	Ім'я дитини	Бали
1.	Даніїл	64	1.	Вероніка	42
2.	Костянтин	42	2.	Мілана	28
3.	Іван	57	3.	Софія	50
4.	Давид	28	4.	Злата	35
5.	Ярослав	42	5.	Анастасія	14
6.	Артем	28	6.	Олена	28
7.	Катерина	57	7.	Олександр	21
8.	Ярослава	64	8.	Тимур	14
9.	Даніела	64	9.	Тимофій	28
10.	Поліна	70	10.	Данило	14
11.	Аріна	71	11.	Сергій	21
12.	Аліна	50			
Середньостатистичний показник у відсотках – 54			Середньостатистичний показник у відсотках – 27		

Малюнок 2.2. Показники рівня тривожності дітей старшого дошкільного віку з повних та неповних сімей.

3. Результати дослідження особливостей особистості дітей старшого дошкільного віку за допомогою методики «Будинок. Дерево. Людина» в адаптації Є. С. Романова, С. Ф. Потьмкіна.

Таблиця 2.4.

Особливості особистості

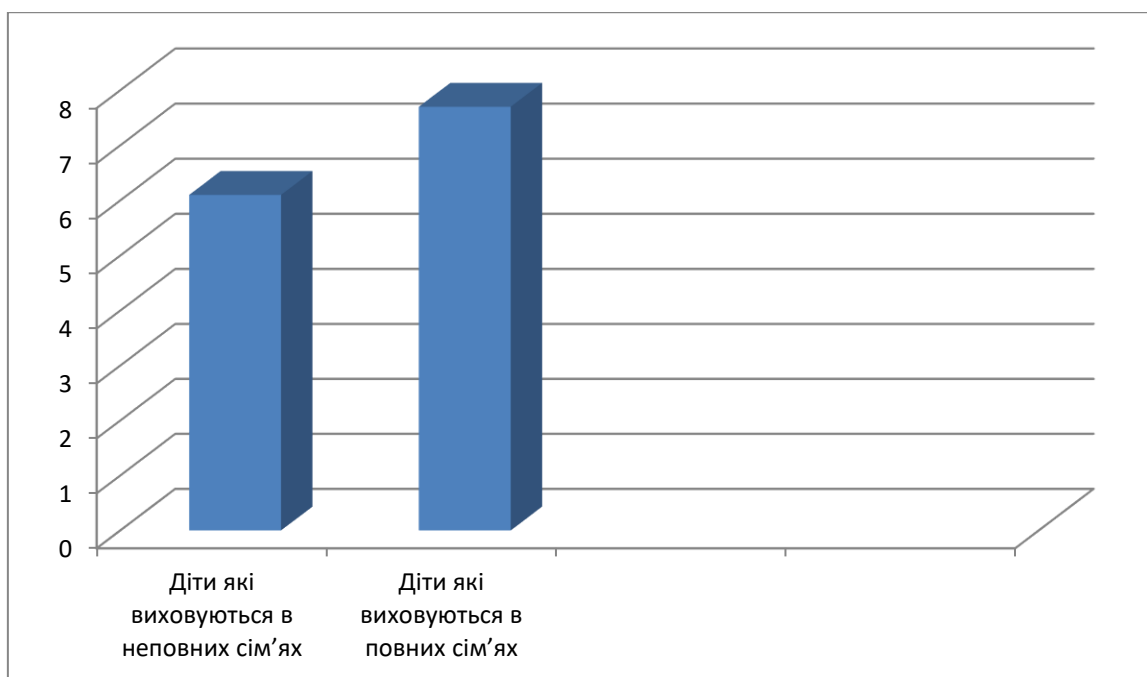
Діти які виховуються неповних сім'ях			Діти які виховуються повних сім'ях		
№	Симптомокомплекс	Бали	№	Симптомокомплекс	Бали
1.	Беззахисність	8,8	1.	Беззахисність	5,4
2.	Ситуативна і особистісна тривожність	15	2.	Ситуативна і особистісна тривожність	5
3.	Неприйняття себе	0,9	3.	Неприйняття себе	0,5
4.	Неповноцінність	0,5	4.	Неповноцінність	0,9
5.	Недоброзичливість. Агресивність	4,3	5.	Недоброзичливість. Агресивність	2,7
6.	Конфліктність. Фрустрованість	1,8	6.	Конфліктність. Фрустрованість	1,7
7.	Ускладнене спілкування	2,9	7.	Ускладнене спілкування	1,6
8.	Депресія	0	8.	Депресія	0

4. Результати дослідження рівня сприйняття у дітей старшого дошкільного віку за допомогою проективної методики Чого не вистачає на малюнку?» Р. С. Немова.

Таблиця 2.5.

Показники рівня сприйняття

Діти які виховуються в неповних сім'ях			Діти які виховуються в повних сім'ях		
№	Ім'я дитини	Бали	№	Ім'я дитини	Бали
1.	Даниїл	8	1.	Вероніка	7
2.	Костянтин	5	2.	Мілана	5
3.	Іван	9	3.	Софія	7
4.	Давид	5	4.	Злата	9
5.	Ярослав	5	5.	Анастасія	7
6.	Артем	9	6.	Олена	5
7.	Катерина	3	7.	Олександр	7
8.	Ярослава	7	8.	Тимур	9
9.	Даніела	3	9.	Тимофій	10
10.	Поліна	7	10.	Данило	9
11.	Аріна	5	11.	Сергій	10
12.	Аліна	8			
Середньостатистичний бал – 6,1			Середньостатистичний бал – 7,7		

Малюнок 2.3. Показники рівня сприйняття дітей старшого дошкільного віку з повних та неповних сімей

Для математично-статистичного аналізу був застосований Q-критерій Розенбаума для перших двох методик. Цей критерій застосовується для аналізу значущих відмінностей між двома групами (вибірками) респондентів за рівнем значущої характеристики, яка має кількісне вираження якісних ознак. До кожної з вибірок має входити не менш ніж 11 респондентів.

Застосувавши Q-критерій Розенбаума нами було досліджено відмінності у рівні агресивності в двох вибірках. Відмінність в балах по цій шкалі в обох вибірках = 5,7. За результатами математично-статистичного аналізу відмінності за цією шкалою входять в область значущості, «де $Q = 11$ (чим вище значення Q , тим вище достовірність відмінностей), при $p > 0,01$ ». Це засвідчує, що вибір поділу респондентів на групу старших дошкільників, які виховуються в неповних і звичайних сім'ях є математично обґрунтованим.

Аналіз отриманих даних дослідження рівня тривожності – «Тест тривожності» Р. Теммла, М. Дорки, В. Амена засвідчив, що показник тривожності у дітей старшого дошкільного віку, які виховуються в неповних сім'ях = 54%, а у дітей старшого дошкільного віку, які виховуються в повних

сім'ях = 27%. Використовуючи математичний аналіз і Q-критерію Розенбаума були зафіксовані відмінності у двох вибірках, які входять в зону значущості, $Q = 12$, при $p > 0,01$.

Для роботи з третьою та четвертою психодіагностичною методикою був застосований U-критерій Манна-Уїтні-Уїлкоксона (критерій числа інверсій). Він застосовується для порівняння відмінностей між двома вибірками респондентів за рівнем значущої характеристики, яка має кількісне вираження якісних ознак. За допомогою цього критерію є можливість досліджувати відмінності між невеликими вибірками.

Завдяки U-критерію Манна-Уїтні-Уїлкоксона нами було досліджено один з симптомокомплексів – тривожність старших дошкільників, які виховуються в звичайних сім'ях і неповних сім'ях. Різниця в балах по цій шкалі у двох вибірках = 10. За результатами математичного аналізу відмінності за цією шкалою входять в область значущості, де $U = 1,5$ «(чим менше показник U, тим вище достовірність відмінностей, при $p < 0,01$)». Отже, поділ респондентів на групу дітей, які виховуються в неповних сім'ях і групу дітей, які виховуються в звичайних сім'ях за допомогою методики «Будинок. Дерево. Людина» є правильним.

Наступним етапом нашого дослідження було виявлення відмінностей особливості сприйняття у дітей старшого дошкільного віку, які виховуються в звичайних та неповних сім'ях. Математично-статистичний аналіз за допомогою U-критерію Манна-Уїтні-Уїлкоксона вказує на те, що відмінності між вибірками за цим критерієм входять в область не значущості, де $U = 39$ при $p > 0,05$. Це дає змогу констатувати, що тенденції взаємозумовленості рівня розвитку сприйняття не спостерігається. В обох вибірках, рівень розвитку сприйняття у старших дошкільників, які виховуються як в неповних так і в звичайних сім'ях відрізняється несуттєво.

Після аналізу результатів порівняльного аналізу ми робимо наступні висновки: старші дошкільники, які виховуються в неповних сім'ях мають високий рівень агресивності, у порівнянні з дітьми, які виховуються в

звичайних сім'ях, де є батько і мати. Вони проявлять наступні форми агресивної поведінки: вербальну, фізичну, опосередковану. Агресивним дітям притаманний негативізм, почуття провини, почуття непотрібності. Неуважність, а іноді байдужість батьків призводить до порушення балансу в системі сімейних взаємовідносин. Іноді акти агресії і є засобом привернути на себе увагу батьків та оточуючих.

Другим важливим моментом є високий рівень ситуативної та особистісної тривожності старших дошкільнят, які виховуються в неповних родинях у порівнянні з дітьми, які виховуються у звичайних сім'ях. Висока тривожність вкрай негативно впливає на соціалізацію дитини. Це проявляється у специфічних поведінкових реакціях: говорить тихо, іноді пошепки, підвищена сконцентрованість, обережність, поводить тихо, ініціативність відсутня, хворобливо реагують на зауваження та критику. Незважаючи на те, що провідним видом діяльності є гра – рідко беруть участь у нових іграх з однолітками. Самооцінка занижена, високий рівень, самокритичності та вимогливості. Цім діти потребують більше уваги, заохочення та схвалення їх дій і поведінки дорослими і однолітками.

Результати порівняльного аналізу дають змогу констатувати наступне: рівень ситуативної та особистісної тривожності, також рівень агресивності у дітей старшого дошкільного віку, які виховуються в неповних родинях вище ніж у їх однолітків, які виховуються в звичайних сім'ях, а особливості сприйняття не відрізняються.

2.3. Комплексна програма психолого-педагогічної роботи з неповними сім'ями, в яких виховуються діти старшого дошкільного віку

Розроблений нами комплекс заходів призначений для роботи з неповними сім'ями в закладі дошкільної освіти.

Неповні сім'ї є важливою, фундаментальною проблемою сучасного українського суспільства. Життя, умови виховання та навчання дитини

дошкільного віку в неповній сім'ї кардинально відрізняються від функціонування дитини в повній сім'ї. Дошкільне дитинство – це період, коли формуються базові цінності дитини, закладається фундамент стилю життя, пишеться сценарій її життя, формуються багато важливих для наступних етапів розвитку людини, новоутворень, тому, орієнтуючись на майбутнє, ми повинні особливу увагу звертати на умови розвитку дитини в дошкільному віці.

Великий вплив на дитину має його сім'я. Сучасну сім'ю в силу соціально-економічного становища сучасного українського суспільства оточує безліч проблем. Це веде до погіршення їх фізичного та психічного стану, що позначається і на вихованні дітей. Зокрема, спостерігається зниження якості і кількості мовленнєвого спілкування, зміна батьківських установок. Батьки стають більш авторитарними, частіше використовують тілесні покарання, вимоги дисципліни стають більш жорсткими. Все це негативно позначається на розвитку взаємин дитини з оточуючим, призводить до небажаних наслідків у майбутньому. Такі діти частіше стають на шлях правопорушень, злочинності або замикаються в собі.

Мета комплексу заходів: підвищити рівень психолого-педагогічної роботи з неповними сім'ями в закладі дошкільної освіти.

Завдання:

- 1) надання консультативної допомоги сім'ї, активізація батьків в отриманні психолого-педагогічних знань;
- 2) сприяння соціальному функціонуванню неповної сім'ї.

Спільна робота педагогів, батьків і дітей згуртовує їх один з одним, створюється особлива форма спілкування, яка має форму ділового контакту, що базується на довірі. Тільки на основі цієї досягнутої довірливості у батьків виникає потреба поділитися відомостями про сім'ю, про дитину, що є головною умовою успішної роботи з неповною сім'єю.

Представлені в рамках комплексу заходи припускають участь у них батьків і найближчих родичів (бабуся, дідусь) неповних сімей.

Форми і методи діяльності вихователя можуть бути різні і залежать від цілей і завдань кожного конкретного заходу.

Форми роботи: батьківські збори; психодіагностика; «круглі столи»; консультації; екскурсії; відвідування неповної сім'ї вдома; семінари.

Методи роботи: анкетування; тестування; консультування; соціально-педагогічна освіта; опитування; бесіда; рефлексія; ігрові прийоми і вправи.

Часові ресурси: програма передбачає проведення 13 заходів і розрахована на 6 місяців, заходи доцільно проводити 1 раз на тиждень протягом 40–45 хвилин.

До передбачуваних результатів роботи з неповними сім'ями в закладі дошкільної освіти відносяться:

- 1) формування у батьків умінь і навичок практичного застосування знань щодо виховання дітей в неповній сім'ї;
- 2) поліпшення дитячо-батьківських відносин у неповній сім'ї;
- 3) об'єднання зусиль методистів, педагогів і завідувача закладу дошкільної освіти та батьків в роботі з неповною сім'єю;
- 4) згуртування батьків і дітей.

Всі заходи даного комплексу включають три компонента:

- 1) освітній компонент: включає в себе 2 напрями діяльності фахівця – допомога в навчанні і вихованні;
- 2) психологічний компонент: включає в себе також 2 напрями – це соціально-психологічна підтримка і психокорекція;
- 3) соціальний компонент: включає в себе 3 складові – допомога в організації, координації та інформування.

У проведенні даного комплексу заходів беруть участь педагоги закладу дошкільної освіти, а саме: психолог, вихователі, логопед, медичний працівник.

У кожного педагога свої цілі і завдання діяльності в роботі з неповною сім'єю (Таблиця 2.6).

Таблиця 2.6.

План заходів роботи з неповною сім'єю

№	Тема заходу	Кількість заходів
Освітній компонент		
1.	Соціально-педагогічна освіта «Батьки і діти». Мета: як і за яких обставин батькам вибрати потрібні методи і засоби по правильному вихованню дітей дошкільного віку. Форма роботи: діагностика.	1
2.	Тренінг для батьків «Стежка батьківської любові». Мета проведення: сприяння поліпшенню дитячо-батьківських відносин (батько-дитина) і формування у матері дитини ефективної взаємодії з колишнім чоловіком. Групово консультатія.	1
3.	Бесіда «Взаємовідносини у вашій родині». Мета бесіди: сприяти формуванню навичок виховання дітей і поліпшенню взаємин в неповній сім'ї. Форма роботи: батьківські збори.	1
4.	Консультування «Конфлікти з дітьми та шляхи їх вирішення». Мета: удосконалення внутрішньосімейних стосунків в системі «батько-дитина». Форма роботи: круглий стіл.	1
Психологічний компонент		
5.	Гра-тренінг «Безумовна любов до дитини». Мета: формування у батьків адекватної позиції по відношенню до дитини в системі «ми і наша дитина»; розширення інформаційного поля батьків в області психолого-педагогічних знань. Форма роботи: круглий стіл	1
6.	Вправа «Психологічна грамотність батьків – щаслива дитина». Мета: психокорекція дитячо-батьківських відносин для формування ситуації успіху у дитини дошкільного віку. Форма роботи: семінар.	1
7.	Тренінг «Моя дитина має бути щасливою». Мета: допомогти батькам розібратися в правилах виховання дітей, які відчують відсутність (дефіцит) іншого з батьків. Форма роботи: індивідуальна консультація.	1
Соціальний компонент		
8.	Лекція для батьків: «Я і моя дитина – пошук порозуміння». Мета: показати батькам як і за яких обставин необхідно	1

	поводитися з дитиною. Форма роботи: семінар.	
9.	Консультування «Дитині потрібен батько». Мета: сформувати уявлення у дитини образу «чоловік-батько». Форма роботи: семінар.	1
10.	Бесіда з батьками «Якщо немає батька». Мета: роз'яснити матері, що спілкування дитини з батьком необхідно дитині. Форма роботи: круглий стіл.	1
11.	Бесіда «Азбука сімейних відносин». Мета: сформувати розуміння у батьків того, що спілкування дитини з обома батьками має бути систематичним. Форма роботи: індивідуальна консультація.	1
12.	Семінар «Моя дитина – моє надбання». Мета: сформувати у самотньої матері уявлення про важливість того, щоб діти виховувалися як в чоловічому, так і в жіночому середовищі. Форма роботи: круглий стіл.	1
13.	Ігровий прийом «Гендерні стереотипи дітей з неповних сімей». Мета: допомогти батькам, організувати правильне гендерне виховання своїх дітей. Форма роботи: групова консультація.	1
Всього заходів		13

Заняття 1. Соціально-педагогічна освіта «Батьки і діти».

Мета: як і за яких обставин батькам вибрати потрібні методи і засоби щодо правильного виховання особистості дітей.

Хід заняття:

У ході заняття необхідно з'ясувати, чи правильно здійснюється виховання дитини в неповній сім'ї, а також визначити завдання для своєї діяльності, застосувати поставлені завдання в правильному руслі, а саме в процесі виховання своєї дитини.

Для більш глибокого вивчення даної теми батькам необхідно пояснити і показати які методи потрібно обирати в процесі виховання дітей для правильного розвитку особистості з урахуванням різних психологічних

ситуацій. Соціально-педагогічна просвіта проводиться в ході діагностики батьків.

Заняття 2. Тренінг для батьків «Стежка батьківської любові».

Мета: сприяння поліпшенню дитячо-батьківських відносин (Батько-дитина) і формування у батьків навичок ефективної взаємодії з колишнім членом подружжя.

Хід заняття:

В процесі тренінгу для батьків розбираються ситуації дитячо-батьківських відносин, під час яких батьки повинні зрозуміти, що необхідно проявляти любов до своїх дітей і розкрити за підсумками бесіди психологічні наслідки для розвитку «недолюблених дітей»; необхідно включити відео ролик «Щастя – це просто», переглянути і провести дискусію з батьками після переглянутого ролика, а також обговорити проблеми озвучені у ролику.

Для батьків в процесі заняття провести вправу, яка показує батькам, наскільки важко переживаються дітьми деякі батьківські фрази, заборони, підвести підсумок, в якому донести інформацію про необхідність прояву любові і ласки до всіх членів сім'ї, а до дитини особливо.

Розкрити проблеми дитячо-батьківських відносин для більш глибокого вивчення цієї теми, а також допомогти батькам оволодіти способами взаємодії з колишнім чоловіком.

Тренінг необхідно проводити у формі групової консультації, де дане заняття буде заключним, після якого будуть підведені підсумки.

Заняття 3. Бесіда «Взаємовідносини у вашій родині».

Мета бесіди: сприяти формуванню навичок виховання дітей і поліпшенню взаємовідносин в неповній сім'ї.

Хід заняття:

В процесі бесіди з батьками педагог повинен розповісти на скільки внутрішньосімейні відносини важливі для правильного становлення особистості дитини, батькам видаються пам'ятки з методиками як правильно себе стримувати і в яких ситуаціях це необхідно.

Після бесіди необхідно підвести підсумки разом з батьками про важливість правильних сімейних взаємовідносин, вислухати їх думку на рахунок того, що вийшло, а що ні.

Бесіду необхідно проводити на батьківських зборах, як заключну частину заходу, де педагог уже може зробити висновки про його продуктивність.

Заняття 4. Консультування «Конфлікти з дітьми дошкільного віку та шляхи їх вирішення».

Мета: налагодження внутрішньосімейних відносин в системі «батьки-дитина».

Хід заняття:

В процесі консультування виявити чи є проблеми в стосунках батьків і дітей, а також намітити шляхи подолання існуючих конфліктів дитячо-батьківських відносин і причини їх виникнення. За допомогою консультування розібрати проблеми кожного з батьків під час індивідуальної бесіди. Консультативна робота повинна проводитись у форматі круглого столу.

Заняття 5. Гра-тренінг «Безумовна любов до дитини».

Мета:

- 1) формування у батьків адекватної позиції по відношенню до дитини в системі «ми і наша дитина»;
- 2) розширення інформаційного поля батьків у сфері психолого-педагогічних знань.

Завдання:

1. Створити умови для розуміння батьками своєї ролі у вихованні і навчанні дитини, усвідомлення значущості кваліфікованої допомоги, яка пропонується.
2. Допомогти батькам оцінити стиль своєї взаємодії з дитиною і змінити її, якщо необхідно.
3. Відпрацьовувати навички конструктивної взаємодії з дитиною.
4. Виробляти більш адекватні уявлення про дитячі можливості і потреби.
5. Формувати у батьків мотивацію до самовиховання і саморозвитку.

Хід заняття:

В процесі заняття потрібно провести міні-лекцію для батьків неповних сімей «Умовна і безумовна любов», далі показати відеоролик «Якими хочуть бачити діти своїх батьків» і обговорити фрази які батьки повинні говорити своїм дітям кожен день для позначення своєї любові до них, для підняття їх самооцінки.

Гра-тренінг проводиться в формі круглого столу.

Заняття 6. Вправа «Психологічна грамотність батьків – успішна дитина».

Мета: скорегувати батьківське ставлення до своїх дітей для їх подальшого успіху в житті.

Хід заняття:

Під час виконання вправи показати батькам на скільки їх ставлення до дитини впливає на розвиток особистості дитини, на її самооцінку, а також надати допомогу щодо подолання проявів негативних емоційно-вольових реакцій.

Для більшої результативності вправи потрібно сформулювати ставлення батьків до їхніх дітей, як до найціннішого, важливого і особистого щастя.

Вправа проводиться у форматі семінару для батьків.

Заняття 7. Тренінг «Моя дитина має бути щасливою».

Мета: допомогти батькам розібратися в правилах виховання дітей, які відчувають відсутність (дефіцит) іншого з батьків.

Хід заняття:

В процесі тренінгу пояснити батькам, на скільки важливий інший з батьків для повноцінного виховання дитини, а також потрібно допомогти сформулювати індивідуальні правила для успішного виховання дитини.

Заняття 8. Лекція для батьків: «Я і моя дитина – пошук порозуміння».

Мета: показати батькам як і за яких обставин необхідно поводитися з дитиною.

Завдання:

1. Реконструкція дитячо-батьківських взаємовідносин.
2. Оптимізація внутрішньосімейних стосунків.
3. Гармонізація міжособистісних відносин між усіма членами сім'ї.
4. Корекція неадекватних форм поведінки і емоційних реакцій батьків на особливості поведінки своїх дітей.
5. Розвиток комунікативних форм поведінки, які сприяють самоактуалізації і самоствердженню.
6. Профілактика психосоматичних захворювань у дітей.
7. Просвітництво батьків у питаннях виховання, навчання і психофізіологічних особливостей дітей дошкільного віку.
8. Формування навичок адекватного спілкування з навколишнім світом.

Хід заняття:

Лекція має бути спрямована на розвиток навичок правильного спілкування з дітьми. Після лекції необхідно провести бесіду з батьками на тему «Особливості спілкування дітей дошкільного віку». По завершенню заходу показати відеофільм про гармонію в сім'ї, підвести підсумок.

Заняття 9. Консультування «Дитині потрібен батько».

Мета: сформувати уявлення у дитини образу «чоловік–батько».

Завдання:

1. Донести до матерів важливість формування у дитини дошкільного віку образів «чоловік-батько».
2. Допомогти матерям усвідомити необхідність спілкування дитини з батьком.
3. Відпрацьовувати навички взаємодії в системі «батько-дитина».

Хід заняття:

Консультування проводиться для батьків, які самостійно виховують дітей спільно з усіма фахівцями закладу дошкільної освіти, під час консультацій пояснюється важливість формування у дитини образу «чоловік-батько». Для більш результативної роботи потрібно розкрити наявні проблеми в ході взаємодії в системі «батько-дитина» і підвести підсумок.

Заняття 10. Бесіда з «Якщо немає батька».

Мета: роз'яснити матері, що спілкування дитини з батьком необхідно для дитини.

Хід бесіди:

Для проведення бесіди педагог готує теоретичний матеріал на тему проблем сім'ї, де немає батька, а після розповідає як можна компенсувати відсутність чоловіка. Для гарного результату потрібно пояснити матері, як психологічно впоратися з відсутністю батька і як при цьому не формувати упереджене ставлення та ненависть по відношенню до батька, а також поінформувати її про те, що спілкування дитини з батьком необхідно. Бесіду краще проводити у форматі круглого столу.

Заняття 11. Бесіда «Абетка сімейних відносин».

Мета: сформувати розуміння у батьків того, що спілкування дитини з обома батьками має бути систематичним.

Хід заняття:

1. Провести діагностику характеру внутрішньосімейних стосунків.
2. Необхідно виховати у батьків розуміння необхідності постійного спілкування дитини з обома батьками.

3. Показати важливість всебічного виховання дитини.

Бесіду краще проводити у форматі індивідуальної консультації.

Заняття 12. Семінар «Моя дитина – моє надбання».

Мета: сформувати у самотньої матері уявлення про важливість того, щоб діти виховувалися як в чоловічому, так і в жіночому середовищі.

Хід заняття:

В процесі бесіди потрібно донести батькам мету даного заняття, а також провести психологічну консультацію щодо проблем гендерного виховання. Семінар краще проводити у форматі круглого столу.

Заняття 13. Ігровий прийом «Гендерні стереотипи дітей з неповних сімей».

Мета: допомогти батькам, організувати правильне гендерне виховання своїх дітей.

Хід заняття:

Під час заняття необхідно актуалізувати виявленні під час консультування наявні психологічні проблеми дітей, а також пояснити батькам, на скільки психологічно грамотне ставлення до своїх дітей скоректує їх психологічні проблеми.

В ході гри, показати як психологічні проблеми впливають на подальше становлення особистості дітей дошкільного віку і пояснити можливість корекції та подолання психологічних проблем.

На основі вищевикладених заходів ми сформулювали наступні рекомендації щодо виховання дітей дошкільного віку в неповних сім'ях.

1. У вихованні дитини необхідно враховувати наступне:

а) головною складовою ефективного виховання є атмосфера довіри, злагоди і доброзичливості в родині;

б) у спілкуванні з дитиною необхідно поєднувати повагу до її особистості з раціональною вимогливістю;

в) потрібно вміти зрозуміти і приймати дитину такою, якою вона є та сприяти розвитку у неї кращих якостей;

г) виховний вплив потрібно вибудувати з урахуванням вікових, гендерних та індивідуально-типологічних (психологічних) особливостей дітей з акцентом на позитивні якості дитини.

2. Необхідно уважно ставитися до думки і суджень дитини, намагатися її зрозуміти. Потрібно намагатися не змушувати дитину, а переконувати, вчити розмірковувати і аналізувати разом з нею можливі наслідки її дій.

Висновки до розділу 2

З метою здійснення порівняльного аналізу психолого-педагогічних особливостей дітей старшого дошкільного віку із повних і неповних сімей, застосовувався комплекс емпіричних психодіагностичних методик.

Аналіз отриманих даних дослідження загального рівня тривожності – *«Тест тривожності» Р. Теммла, М. Дорки, В. Амена* засвідчив, що рівень загальної тривожності дошкільників із неповних сімей в два рази перевищує рівень агресивності у дітей із повних сімей. За допомогою методики *«Будинок. Дерево. Людина» в адаптації Є. С. Романова, С. Ф. Потьмкіна* з'ясовано, що рівень ситуативної та особистісної тривожності дошкільників із неповних сімей в три рази перевищує цей рівень у дітей із повних сімей. Результати дослідження за анкетною *«Критерії агресивності у дитини дошкільного віку» Г. В. Лавреньтьєва, Т. М. Титаренко* засвідчують: показники рівню агресивності у дітей із неповних сімей майже в 2,5 рази перевищує цей показник у дітей із повних сімей. Результати дослідження відмінностей особливостей сприйняття у дітей старшого дошкільного віку, які виховуються в повних та неповних сім'ях за допомогою методики *«Чого не вистачає на малюнку?» Р. С. Нємова* вказують на те, що відмінності між вибірками за цим критерієм входять в область не значущості.

Розроблено комплексну програму психолого-педагогічної роботи з неповними сім'ями, в яких виховуються діти старшого дошкільного віку.

Програма буде сприяти: соціальному функціонуванню неповної сім'ї; формуванню у батьків умінь і навичок практичного застосування знань щодо виховання дітей в неповній сім'ї; поліпшенню дитячо-батьківських відносин у неповній сім'ї; згуртуванню батьків і дітей; вмінню батьків своєчасно розпізнавати проблеми своїх дітей та вирішувати їх за допомогою власних психологічних резервів та ресурсів; усуненню результатів неправильного виховання та виправлення помилок.

ВИСНОВКИ

У кваліфікаційному дослідженні подано теоретичне обґрунтування та порівняльний аналіз психолого-педагогічних особливостей дітей старшого дошкільного віку з повних та неповних сімей й розробку комплексної програми психолого-педагогічної роботи з неповними сім'ями, в яких виховуються діти старшого дошкільного віку.

Здійснена розвідка дала змогу сформулювати наступні висновки:

1. Розкрито психолого-педагогічні особливості виховання дітей старшого дошкільного віку в повних та неповних сім'ях.

З'ясовано, що для сімейного виховання характерно органічне злиття з усіма видами життєдіяльності підростаючих людей: діти в сім'ї залучаються до наступних видів діяльності: інтелектуальної, комунікативної, когнітивної, трудової, художньо-творчої, ігрової та до вільного спілкування.

Виховання одним з батьків не дає дітям можливостей для знайомства з різноманітними варіаціями сімейних ролей, що в свою чергу призводить до викривлення уявлення дитини про шлюбно-сімейні відносини. В повній сім'ї дитина має змогу наслідувати приклади статево-рольової поведінки дорослої людини.

Хлопчик при відсутності батька не може на наглядному прикладі спостерігати специфіку чоловічої поведінки, тому він часто мимоволі може наслідувати жіночі риси характеру. У дівчаток в цій ситуації мати змушена поєднувати свою материнську роль з роллю відсутнього батька, і, як результат, психосексуальний розвиток таких дівчаток буде відрізнятися суперечливістю.

2. З'ясовано загальні психолого-педагогічні особливості психічного розвитку дітей старшого дошкільного віку, які виховуються неповних та повних сім'ях.

Встановлено, що діти з неповних сімей в більшою мірою схильні негативно сприймати групу, відчуваючи себе в ній некомфортно. Спілкування з однолітками в групі цінується ними в меншому ступені. Більшість дітей з

неповних сімей менш диференційовано сприймають у своїх однолітків статево-рольові особливості і якості однолітків. Діти з неповних сімей схильні недооцінювати комунікативні та організаторські здібності дітей внаслідок знецінення однолітків як партнерів по спілкуванню. Від вихователя діти вимагають більше уваги і особистого спілкування, яке не завжди може мати місце.

Від вихователя діти очікують материнського ставлення до них. Діти з неповних сімей схильні ідеалізувати образ. Більшість дітей з неповних сімей схильні негативно сприймати роль батьків однієї з ними статі. Більшість дітей з неповних сімей більше сприймають і описують виховну функцію батьків. Вони гірше, ніж діти з повних сімей, описують інші функції батьків – комунікативну, пізнавальну та інші. На відміну від дітей з повних родин, у дітей з неповних родин, набагато більше виражені такі якості: збудливість, покірність, пригніченість, чутливість, тривожність. Часто ці діти здатні демонструвати більшу незадоволеність сімейною ситуацією.

3. Здійснено порівняльний аналіз психолого-педагогічних особливостей дітей старшого дошкільного віку в повних та неповних сім'ях.

Визначено емпіричні методи дослідження. З метою дослідження рівня агресивності, була застосована анкета «Критерії агресивності у дитини дошкільного віку» Г. В. Лавренцьєва, Т. М. Титаренко; для дослідження рівня тривожності – «Методика діагностики тривожності дітей дошкільного віку» Р. Теммла, М. Дорки, В. Амен; для дослідження сприйняття – методика «Чого не вистачає на малюнку?» Р. С. Нємова; для дослідження особливостей особистості дітей старшого дошкільного віку – методика «Будинок. Дерево. Людина» в адаптації Є. С. Романова, С. Ф. Потьмкіна.

Дослідження проводилося впродовж 2020–2021 років у Конотопському дошкільному навчальному закладі (ясла-садок) № 7 «Золотий ключик» Конотопської міської ради Сумської області. У дослідженні взяли участь 23 дитини старшого дошкільного віку. Нами було сформовано 2 вибірки, до першої увійшли 12 респондентів (діти які виховуються у неповних сім'ях), до

другої – 11 (діти які виховуються у звичайних сім'ях). Завдання дослідження – виявити значущі відмінності на рівні досліджуваних ознак.

«Тест тривожності» Р. Теммла, М. Дорки, В. Амена засвідчив, що показник тривожності у дітей старшого дошкільного віку, які виховуються в неповних сім'ях = 54%, а у дітей старшого дошкільного віку, які виховуються в повних сім'ях = 27%. Рівень загальної тривожності дошкільників із неповних сімей в два рази перевищує рівень тривожності у дітей із повних сімей.

За допомогою методики *«Будинок. Дерево. Людина»* в адаптації Є. С. Романова, С. Ф. Потьмкіна нами було досліджено один з симптомомкомплексів – ситуативну та особистісну тривожність старших дошкільників, які виховуються в звичайних сім'ях і неповних сім'ях. Різниця в балах по цій шкалі у двох вибірках = 10. (співвідношення 15 до 5). Рівень ситуативної та особистісної тривожності дошкільників із неповних сімей в три рази перевищує цей рівень у дітей із повних сімей.

Результати дослідження за анкетною *«Критерії агресивності у дитини дошкільного віку»* Г. В. Лавреньєва, Т. М. Титаренко засвідчують: показники рівню агресивності у дітей із неповних сімей майже в 2,5 рази перевищує цей показник у дітей із повних сімей (співвідношення 10,2 до 4,5).

Відмінності особливостей сприйняття у дітей старшого дошкільного віку, які виховуються в повних та неповних сім'ях досліджувалися за допомогою методики *«Чого не вистачає на малюнку?»* Р. С. Нємова. Математично-статистичний аналіз вказує на те, що відмінності між вибірками за цим критерієм входять в область не значущості (співвідношення 6,1 до 7,7). Це дає змогу констатувати, що тенденції взаємозумовленості рівня розвитку сприйняття не спостерігається.

Результати порівняльного аналізу дають змогу констатувати наступне: рівень ситуативної та особистісної тривожності, також рівень агресивності у дітей старшого дошкільного віку, які виховуються в неповних родинах вище ніж у їх однолітків, які виховуються в звичайних сім'ях, а особливості сприйняття не відрізняються.

4. Розроблено комплексну програму психолого-педагогічної роботи з неповними сім'ями, в яких виховуються діти старшого дошкільного віку.

Доведено, що запропонована нами комплексна програма психолого-педагогічної роботи з неповними сім'ями в закладі дошкільної освіти спрямована на створення системи комплексної допомоги неповній сім'ї, а також сприяє створенню сприятливих умов для особистісного розвитку дитини, її соціальної адаптації. Комплексна програма спрямована на об'єднання зусиль методистів, педагогів і завідувача закладу дошкільної освіти та батьків в роботі з неповною сім'єю.

Програма буде сприяти: соціальному функціонуванню неповної сім'ї; формуванню у батьків умінь і навичок практичного застосування знань щодо виховання дітей в неповній сім'ї; поліпшенню дитячо-батьківських відносин у неповній сім'ї; згуртуванню батьків і дітей; вмінню батьків своєчасно розпізнавати проблеми своїх дітей та вирішувати їх за допомогою власних психологічних резервів та ресурсів; усуненню результатів неправильного виховання та виправлення помилок.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аблітарова А. Р. Тенденція розвитку стереотипів сімейного виховання дітей дошкільного віку в умовах сьогодення. *Наука і освіта*. 2013 № 3. С. 4–7.
2. Агейко О. В. Семейное и организационное консультирование: сходства и различия. *Журнал практического психолога*. 2006. № 6. С. 53–57.
3. Адлер А. Наука о характерах: понять природу человека. СПб.: Академический проект, 2011. 253 с.
4. Адлер А. Практика и теория индивидуальной психологии. М.: Академия, 2003. 91 с.
5. Алексенко Т. Формування соціально рольової позиції дітей в умовах повної і неповної сучасної сім'ї. *Рідна школа*. 2002. № 6. С. 26–28.
6. Анкета «Критерии агрессивности у ребенка» (Лаврентьева Г. П., Титаренко Т. М.). *Шпаргалка для родителей: психокоррекционная работа с гиперактивными, агрессивными, тревожными и аутичными детьми* / ред. Лютова Е. К., Монина Г. Б. СПб.: Речь, 2004. С. 15–16.
7. Башкирова Н. Ребенок без папы. Решение проблем неполной семьи. М: Наука и техника, 2013. 272 с.
8. Бех І. Д. Виховання особистості: У 2 кн. Кн. 1: Особистісно орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади. К.: Либідь, 2003. 280 с.
9. Божович Т. А. Личность и ее формирование в детском возрасте. СПб.: Питер, 2008, 400 с.
10. Борисенко Ю. В. Проблема отцовства в современном обществе. *Вопросы психологии*. 2006. № 3. С. 122–130.
11. Борисенко Ю. В. Психология отцовства. *Журнал практического психолога*. М.: Обнинск; ИГ-СОЦИН, 2007. № 1. 220 с.
12. Боришевський М. Й. Сімейне виховання як гарант морального становлення особистості. *Початкова школа*. 1995. № 4. С. 4–9.

- 13.Валлерштейн Дж. В., Келли Дж. Последствия развода родителей: переживания ребенка в период поздней латентности. *Лабиринты одиночества*. М.: Мысль, 1989. 315 с.
- 14.Варга А. Я. Введение в системную семейную психотерапию. М.: Когито-Центр, 2009. 182 с.
- 15.Василькова Ю. В. Социальная педагогика: Курс лекций. М.: Академия, 2000. 416 с.
- 16.Воробьева К. А. Решение проблемы родительско-детских отношений в неполных семьях: (рекомендации для родителей подростков). *Воспитание школьников*. 2010. № 4. С. 66–68.
- 17.Выготский Л. С. Собрание сочинений в 4-х т. 4. *Педология подростка*. М.: Издательство Педагогика, 1994. 238 с.
- 18.Вяткина Л. Б. Особенности психического развития детей старшего дошкольного возраста воспитывающихся в неполной/полной семье. *Фундаментальные исследования*. 2013. № 10. С. 442–445.
- 19.Галагузова М. А., Мардахаев Л. В. Методика и технологии работы социального педагога: учебное пособие для студентов высших учебных заведений. М.: «Академия», 2007. 458 с.
- 20.Гнетковская М. Г. Концепция психолого-педагогического сопровождения образования. *Завуч. Управление современной школой*. 2007. № 3. С. 33–37.
- 21.Григорьева И. Ф. Дети после развода. *Журнал. Семья и школа*. 1995. № 5. С. 18–19.
- 22.Гурко Т. А. Программа социальной работы с неполными семьями. М.: Наука, 2013. 15 с.
- 23.Дементьева И. Ф. Негативные факторы воспитания детей в неполной семье. *Социологические исследования*. 2011. № 1. С. 108–113.
- 24.Дементьева Н. В. Технология индивидуальной работы с детьми и подростками из неполных семей: новые исследования. Выпуск 1. М.: Издательство Института педагогики, 2012. С. 22–28.

25. Демиденко Т. М. Виховний потенціал – провідна характеристика сім'ї як педагогічної системи. *Соціальна педагогіка: теорія і практика*. 2011. № 1. С. 58–63.
26. Дивицина Н. Ф. Работа с семьей в вопросах и ответах: учебное пособие. М.: Проспект, 2006. 184 с.
27. Дружинин В. Н. Психология семьи. Екатеринбург: Деловая книга, 2000. 199 с.
28. Зайнышев И. Г. Технология социальной работы с семьей: учебное пособие. М.: Владос, 2002. 240 с.
29. Зубкова Т. С. Неполные семьи. Организация и содержание работы по социальной защите женщин, детей и семей: учебное пособие для студентов. М.: Академия, 2013. С. 75–80.
30. Калинин А. Ф. Семья как социальный институт. Чита: Знание, 1999. 40 с.
31. Карабанова О. А. Психология семейных отношений и основы семейного консультирования. М.: Гардарины, 2004. 320 с.
32. Карпова Н. Л. Библиотерапия в семейной логопсихотерапии. *Вопросы психологии*. 2006. № 4. С. 70–82.
33. Кволс К. Радость воспитания. Как воспитывать детей без наказания СПб.: ИД «Весь», 2003. 288 с.
34. Ковалев С. В. Психология современной семьи: книга для учителя. М.: Просвещение, 1998. 208 с.
35. Ковальчук Л., Костів В., Максимович О. Вплив структурної неповноти сім'ї на розвиток і поведінку особи. *Родинні взаємини і проблеми виховання дітей*. Івано-Франківськ, 1995. С. 11–14.
36. Кожина А. Л. Социально-психологическая помощь неполной семье. *Справочник старшего воспитателя дошкольного учреждения*. 2009. № 8. С. 55–63.
37. Кон И. Современное отцовство: мифы и проблемы. *Семья и школа*. 2003. № 4. С. 17–20.

38. Кононко О. Л. Соціально-емоційний розвиток особистості (в дошкільному дитинстві): навчальний посібник для вищих навчальних закладів. К.: Освіта, 1998. 225 с.
39. Королева С. А. Психологические особенности образа себя и образа родителей у детей старшего дошкольного возраста после развода родителей. *Психологическая наука и образование*. 2003. № 4. С. 40–46.
40. Коростылева Л. А. Психология самореализации личности: брачносемейные отношения. СПб.: Изд-во СПб ун-та, 2000. 289 с.
41. Кошелев А. Д., Шаграев О. А., Корнеев Т. В. *Психология семейных отношений*: учебное пособие для студентов вузов. М.: Академия, 2008. 360 с.
42. Кравченко Т. В. Соціалізація дітей шкільного віку у взаємодії сім'ї і школи: монографія. К.: Фенікс, 2009. 416 с.
43. Кузнецова Е. В. Социализация детей в семьях разведенных родителей: дис. ... канд. социол. наук: 22.00.04. Саранск, 2003. 239 с.
44. Лакуста Т. Д. Причины появи неповних сімей в сучасному суспільстві. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Педагогіка, соціальна робота»*. 2011. Випуск 22. С. 88–90.
45. Кучмаева О. В., Марыганова Е. А., Петрякова О. Л., Петрякова О. Л. Мониторинг воспитательного потенциала семьи. *Педагогика*. 2008. № 3. С. 53–59.
46. Максимович О. М., Постовий В. Г. Особливості виховання дітей із розлучених сімей: Навчально-методичний посібник. К.: ДЦССМ, 2004. 140 с.
47. Неповна сім'я як чинник, що впливає на формування життєздатності підлітків. *Вісник Харківського національного університету Серія «Психологія»*. 2011. № 959. С. 102–105.
48. Мудрик А. В. Социализация человека: учеб. для студ. вузов. М.: Изд-во Московского психолого-социального института, 2011. 736 с.
49. Навайтис Г. Тайны семейного (не) счастья. М.: Воронеж, 1998. 172 с.

- 50.Немов Р. С. Тест «Чего не хватает на рисунках?». *Психология. Книга 3. Психодиагностика. Введение в научное психологическое исследование с элементами математической статистики*. М.: Гуманитарный издательский центр Владос, 2001. С. 66.
- 51.Николаева Я. Г. Воспитание ребенка в неполной семье: организация педагогической и социальной помощи неполным семьям: пособие для психологов и педагогов. М.: Владос, 2006. 159 с.
- 52.Ноур А. М. Особливості прояву гендерного паритету батьків у вихованні дитини в сучасній сім'ї. *Формування гендерного паритету в контексті сучасних соціально-економічних перетворень*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 5-7 грудня 2002 р.). К.: Державний ін-т проблем сім'ї та молоді; Український ін-т соціальних досліджень, 2002. С. 145–147.
- 53.Овчаренко О. В. Розлучення батьків та його вплив на успішність навчання дитини. *Вісник Луганського національного університету. Педагогічні науки*. 2011. № 20. Ч. II. С. 319–325.
- 54.Осори́на М. Дом как копия мироздания: Психологическое значение домашнего уклада. *Школьный психолог*. 2006. № 6. С. 8–10.
- 55.Психология и психоанализ любви: хрестоматия. Самара: «Бахрах», 2002. 686 с.
- 56.Психология и психотерапия семейных конфликтов: Самара: Бахрах-М, 2003. 736 с.
- 57.Психология семейных отношений с основами семейного консультирования: учебное пособие. М.: Академия, 2006. 192 с.
- 58.Психология семьи: хрестоматия. Самара: «БАХРАХ», 2002. 749 с.
- 59.Пугач Л. Все починається з сім'ї. *Психолог*. 2008. № 6. С. 25–30.
- 60.Райх В. Сексуальная революция. СПб.: Университетская книга; М.: АСТ, 1997. 350 с.

- 61.Роджерс К. Консультирование и психотерапия: новейшие подходы в области практической работы: клиент-центрированная терапия: монография. М.: Психотерапия, 2016. 512 с.
- 62.Романова Е. С. Комплексный рисуночный тест «Дом. Дерево. Человек. *Графические методы в практической психологии: учебное пособие для студентов.* М.: Аспект Пресс, 2011. С. 270–323.
- 63.Руденко І. М. Вплив розлучення батьків на життєдіяльність дитини молодшого шкільного віку: автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07. К., 2009. 20 с.
- 64.Савинов Л. И. Камышова Е. В. Социальная работа с детьми в семьях разведенных родителей: учебное пособие М.: Издательско-торговая корпорация «Дашков и Ко», 2008. 260 с.
- 65.Смирнова Е. О., Собкин В. С., Асадулина О. Э. Специфика эмоционально-личностной сферы дошкольников, живущих в неполной семье на материалах детских рисунков. *Вопросы психологии.* 1999. № 6. С. 18–29.
- 66.Смирнова Е. О. Структура и динамика родительского отношения. *Вопросы психологии.* 2000. № 3. С. 67–71.
- 67.Суятинова К. Є. Особливості впливу неповної сім'ї на соціалізацію дитини дошкільного віку. *Психолого-педагогічні проблеми сільської школи.* Випуск 47. 2013. С. 194–199.
- 68.Суятинова К. Є. Формування особистості дитини дошкільного віку в сім'ях розлучених батьків. *Науковий вісник МНУ імені В. О. Сухомлинського. Педагогічні науки.* Випуск 1. (106). С. 131–135.
- 69.Телепов М. Поговорим о супружеском счастье. Пенза: Откровение, 2004. 156 с.
- 70.Терещенко М. В. Образ сім'ї як структурний компонент картини світу дошкільника. *Актуальні проблеми психології. Психологія творчості.* 2011. Т. XII Випуск. 13. С. 399–407.

- 71.Терещенко М. В. Психологічні рекомендації батькам щодо позитивного образу сім'ї дошкільників. *Проблеми сучасної психології: Збірник наукових праць КПНУ імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України*. 2013. Випуск 19. С. 864–896.
- 72.Тест тревожности (Р. Тэммл, М. Дрки, В. Амен). *Практикум по возрастной психологии: учебное пособие* / под. ред. Л. А. Головей, Е. Ф. Рыбалко. СПб.: Речь, 2002. С. 272–281.
- 73.Фигдор Г. Дети разведенных родителей: между травмой и надеждой (психоаналитическое исследование). М.: Наука, 1995. 376 с.
- 74.Харламенкова Н. Роль отца в дифференциации гендерной идентичности. *Журнал «Психолог»*. 2007. № 3. С. 56–64.
- 75.Хорни К. Невротическая личность нашего времени. М.: Академический Проект, 2009. 208 с.
- 76.Циринг Д. А. Семья как фактор формирования личностной беспомощности у детей. *Вопросы психологии*. 2009. № 1. С. 22–31.
- 77.Швец А. М. Мотивация вступления в брак и ее влияние на кризис будущей семьи. *Вопросы психологии*. 2006. № 2. С. 89–97.
- 78.Эбич А. В. Психологическое насилие в социуме как фактор негативной трансформации идентичности. *Журнал практического психолога*. 2008. № 4. С. 188–193.
- 79.Эйдемиллер Э., Юстицкис В. Психология и психотерапия семьи СПб.: Питер, 2008. 672 с.
- 80.Эйдемиллер Э., Добряков И. В., Никольская И. М. Семейный диагноз и семейная психотерапия: учеб. пособие СПб.: Речь, 2005. 336 с.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

Анкета «Критерії агресивності у дитини дошкільного віку»

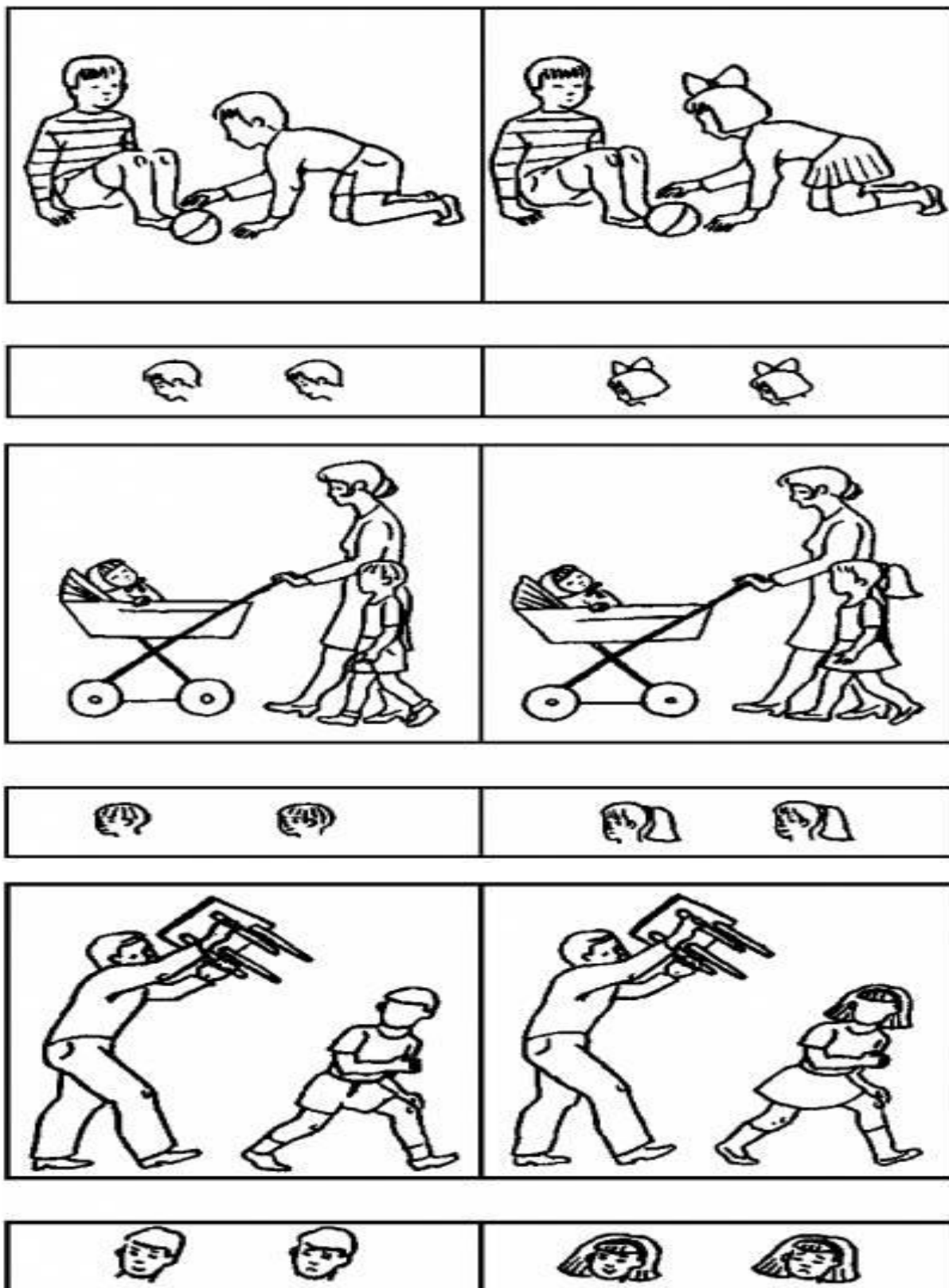
Г. В. Лавреньтьєва, Т. М. Титаренко

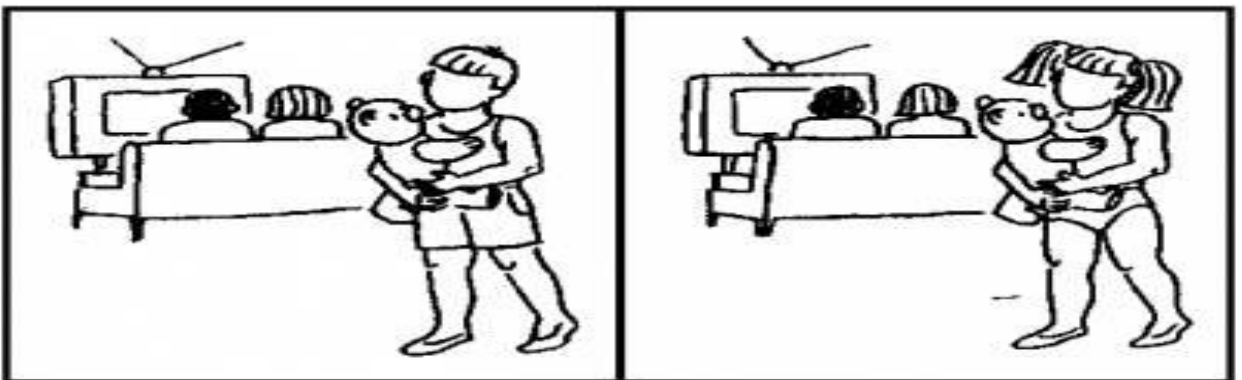
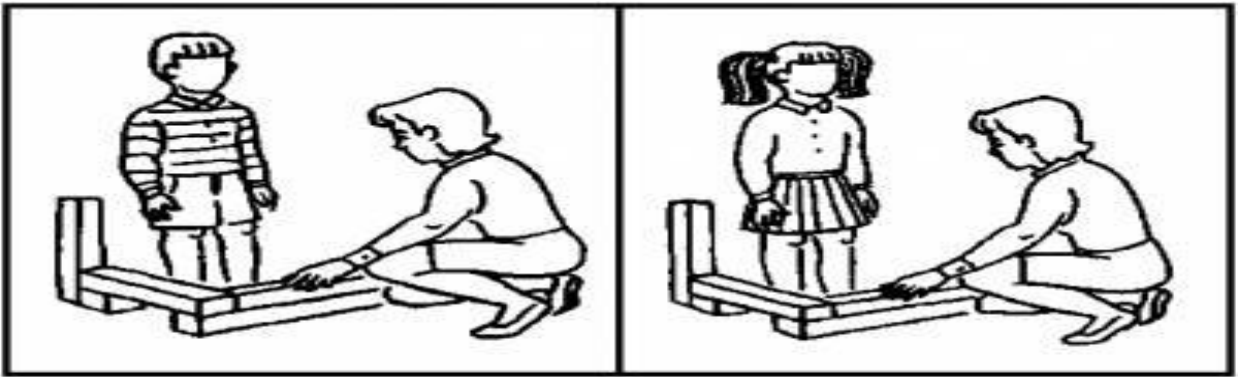
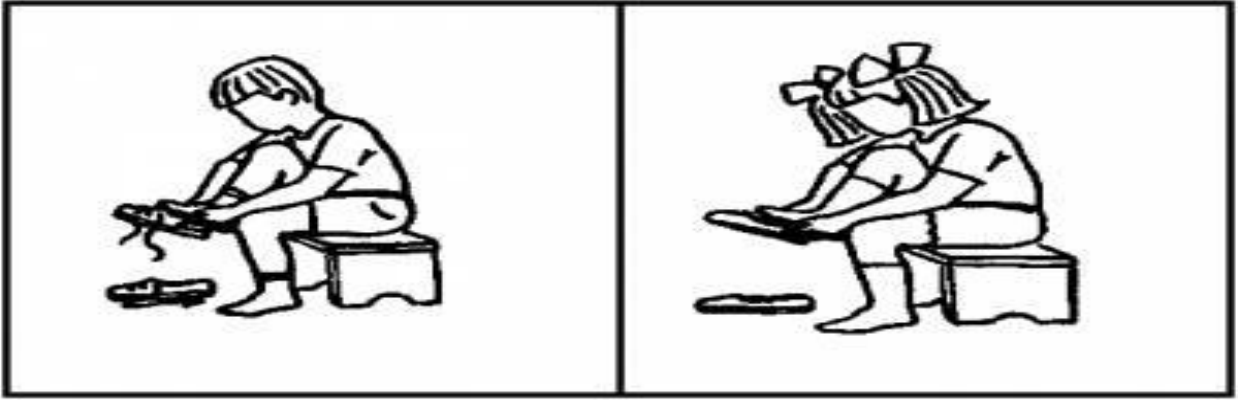
1. Злий дух часом вселяється в нього.
2. Він не може змовчати, коли чимось незадоволений.
3. Коли хтось його образить, він обов'язково прагне поквитатися так само.
4. Часом йому без усякої причини хочеться вилятися.
5. Часом він із задоволенням ламає іграшки, щось розбиває, шматує, рве книжки.
6. Інколи він так наполягає на чомусь, що людям навколо уривається терпець.
7. Він не відмовиться від того, щоб подразнити тварин.
8. Взяти верх у суперечці з ним майже неможливо.
9. Дуже сердиться, коли вважає, що хтось кепкує з нього.
10. Здається, що інколи у нього спалахує бажання зробити якусь шкоду, шокувати оточення.
11. У відповідь на звичайні розпорядження прагне зробити все навпаки.
12. Часто не за віком сварливий.
13. Сприймає себе як самостійного і рішучого.
14. Любить бути першим, верховодити, підкоряти собі інших.
15. Невдачі надзвичайно дратують його, намагається шукати винних.
16. Легко свариться, вступає в бійку.
17. Старається спілкуватися з молодшими й фізично слабкішими.
18. У нього часті напади похмурої дратівливості.
19. Не рахується з ровесниками, не поступається, не ділиться нічим.
20. Упевнений, що будь-яке завдання виконає краще за інших.

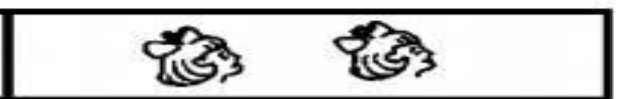
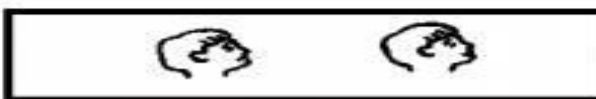
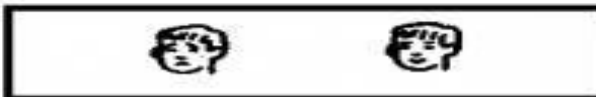
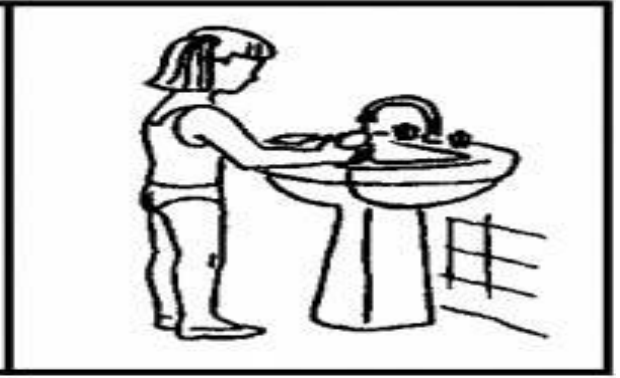
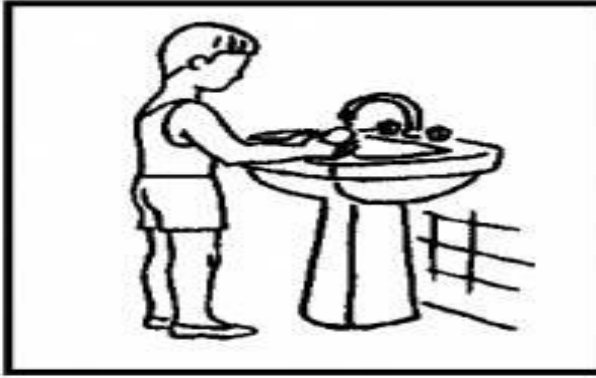
ДОДАТОК Б

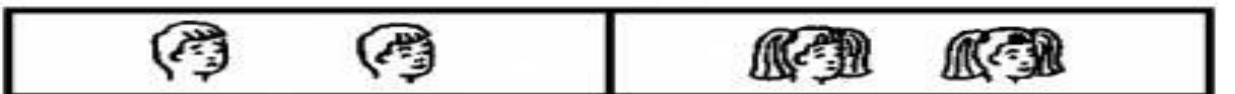
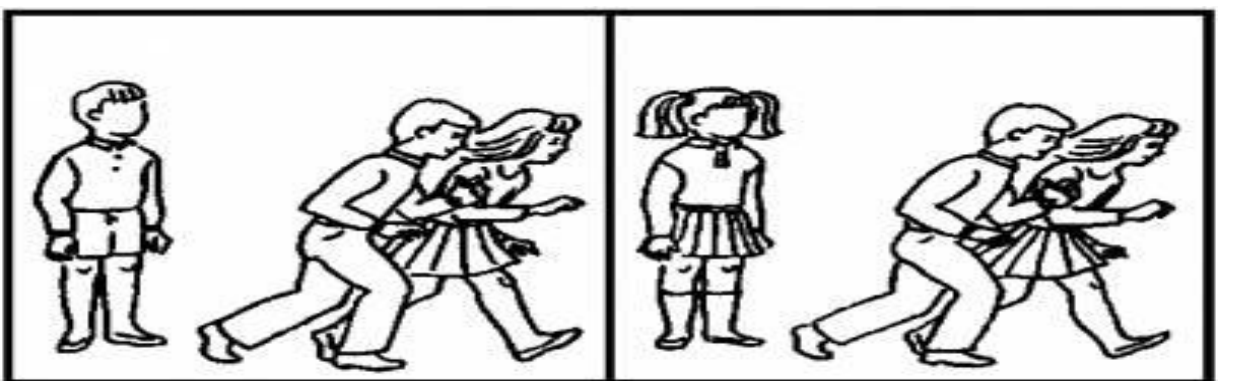
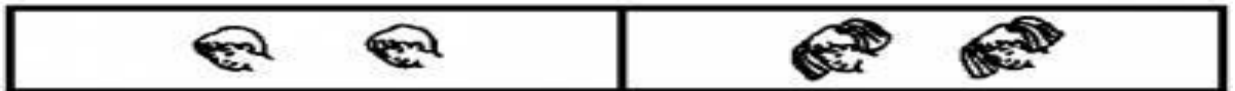
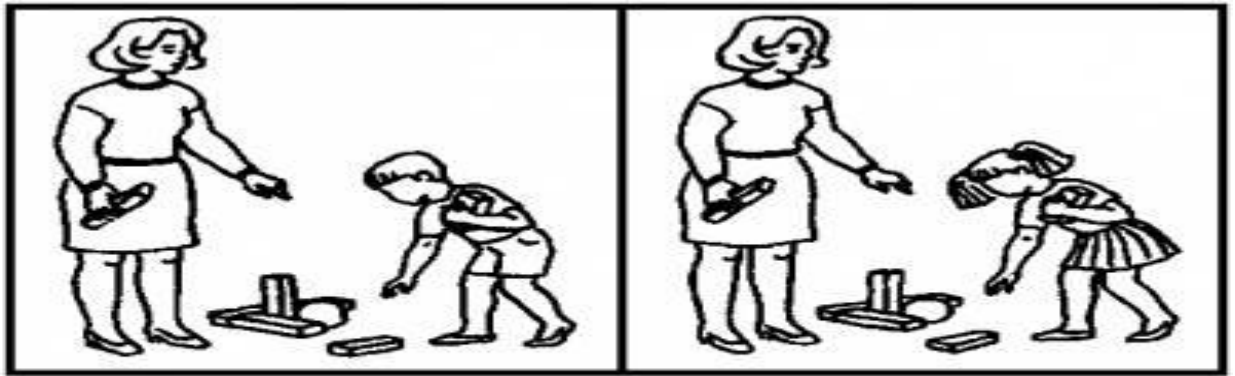
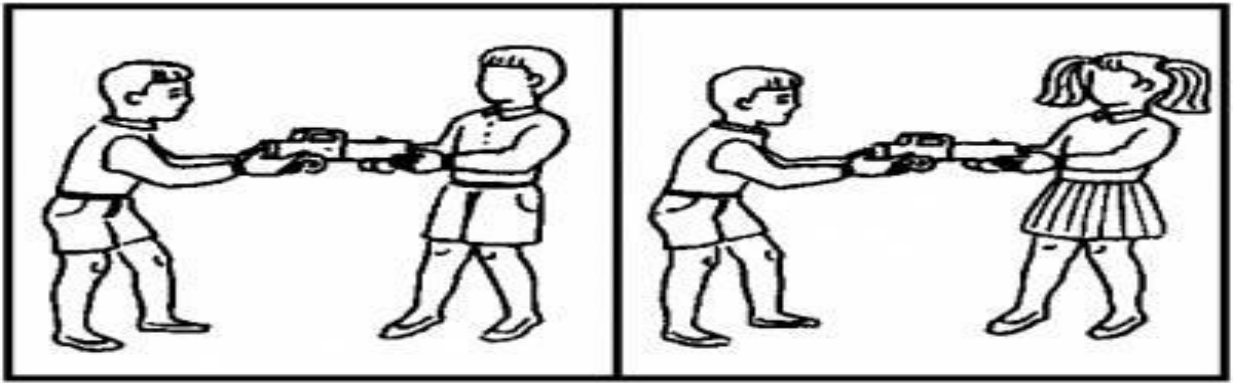
Методика діагностики тривожності дітей дошкільного віку

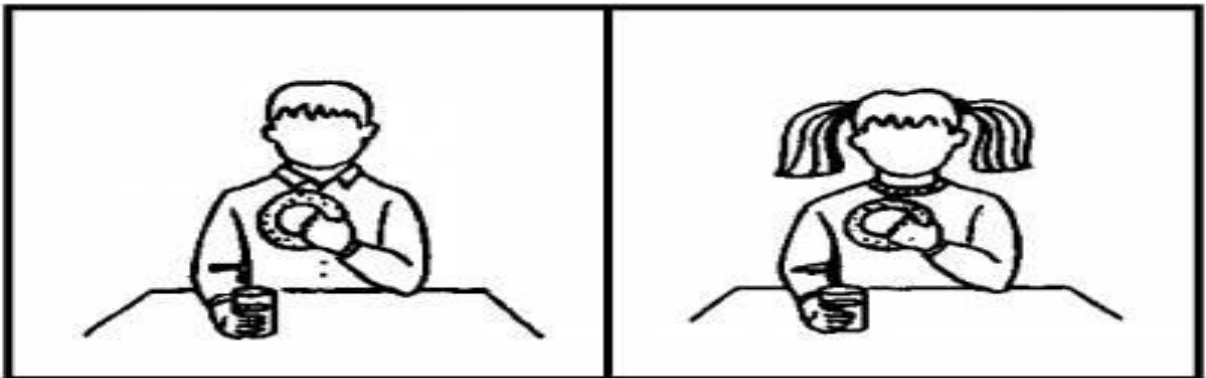
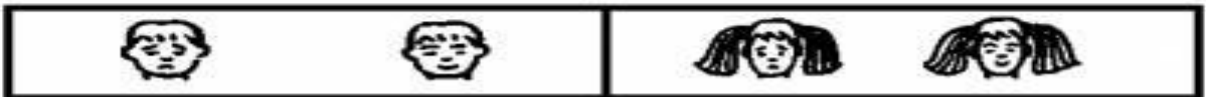
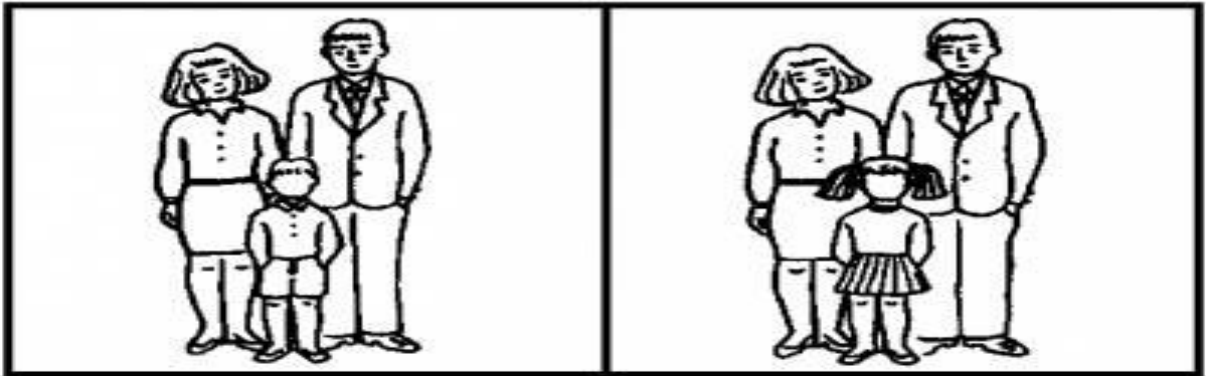
Р. Темпл, М. Дорки, В. Амен

ДОДАТОК В**Методика «Будинок. Дерево. Людина» в адаптація****Є. С. Романова, С. Ф. Потьмкіна**

Матеріали: листок А4, олівці – простий і кольорові, гумка.

Інструкція. Намалюйте будинок, дерево і людину настільки добре, наскільки зможете. Обдумуйте малюнок стільки часу, скільки вам знадобиться. Тільки намагайтесь намалювати якомога краще.

При цьому зауважують, що людина повинна бути намальована в повний зріст. Більше досліджуваного не обмежують у виборі розмірів, образів і типів малюнку.

Поки досліджуваний малює малюнок, дослідник повинен звернути увагу на:

- інтервал часу з моменту надання дослідником інструкції до моменту, коли досліджуваний приступив до малювання;
- тривалість пауз, які виникали в процесі малювання;
- загальний час, витрачений досліджуваним на малювання всього малюнку;
- послідовність зображення деталей кожного малюнка (будинку, дерева і людини).
- всі коментарі (по можливості дослівно), мимовільно зроблені досліджуваним в процесі малювання;
- будь-яку емоцію (саму незначну) досліджуваного в процесі виконання тесту. Потім потрібно пов'язати це емоційний вираз з зображуваною в цей момент деталлю.

Після малюнку проводиться опитування. Воно створює сприятливі умови для того, щоб досліджуваний, описуючи і коментуючи малюнок міг розказати про свої почуття, відносини, потреби і т.д., а також надає досліднику можливість прояснити будь-які незрозумілі аспекти малюнку.

Питання для малюнку ЛЮДИНИ:

Це чоловік або жінка (хлопчик чи дівчинка)?

Скільки йому (їй) років?

Хто він?

Це ваш родич, друг чи хто-небудь інший?

Про кого ви думали, коли малювали?

Що він робить? (І де він у цей час знаходиться?)

Про що він думає?

Що він відчуває?

Про що вас змушує думати намальована людина?

Кого вам нагадує ця людина?

Ця людина здорова? Що саме на малюнку справляє на вас таке враження?

Ця людина щаслива? Що саме на малюнку справляє на вас таке враження?

Що ви відчуваєте по відношенню до цієї людини?

Чи вважаєте ви, що це характерно для більшості людей? Чому?

Яка, на ваш погляд, погода на малюнку?

Кого нагадує вам ця людина? Чому?

Чого найбільше хоче ця людина? Чому?

Як одягнена ця людина?

Питання для малюнку ДЕРЕВА:

Що це за дерево?

Де насправді знаходиться це дерево?

Який приблизний вік цього дерева?

Це дерево живе?

(Якщо досліджуваний вважає, що дерево живе):

Що саме на малюнку підтверджує, що дерево живе?

Чи немає у дерева якоїсь мертвої частини? Якщо є, то яка саме?

Чим, на вашу думку, викликана загибель частини дерева?

Як ви думаєте, коли це сталося?

(Якщо досліджуваний вважає, що дерево мертве):

Чим, на вашу думку, викликана загибель дерева?

Як ви думаєте, коли це сталося?

Як ви думаєте, на кого це дерево більше схоже – на чоловіка або на жінку? Що саме в малюнку підтверджує вашу точку зору?

Якщо б тут замість дерева була людина, в який бік вона б дивилась?

Це дерево стоїть окремо або в групі дерев?

Коли ви дивитеся на малюнок дерева, як вам здається: воно розташовано вище вас, нижче або знаходиться на одному рівні з вами?

Як ви думаєте, яка погода на цьому малюнку?

Чи є на малюнку вітер?

Покажіть мені, в якому напрямку дме вітер.

Розкажіть докладніше, що це за вітер.

Якби на цьому малюнку ви зобразили сонце, де б воно розташовувалося?

Як ви вважаєте: сонце знаходиться на півночі, сході, півдні або заході?

Про що змушує вас думати це дерево?

Про що воно вам нагадує?

Це дерево здорове?

Що саме на малюнку справляє на вас таке враження?

Це дерево сильне?

Що саме на малюнку справляє на вас таке враження?

Кого вам нагадує це дерево? Чому?

Що найбільше потребує це дерево? Чому?

Якби замість птаха (іншого дерева або іншого об'єкта на малюнку, що не має відношення до основного дерева) була людина, то хто б це міг бути?

Питання для малюнку БУДИНОК:

Скільки поверхів у цьому будинку?

Цей будинок цегляний, дерев'яний або ще який-небудь інший?

Це ваш будинок? (Якщо ні, то чий?)

Коли ви малювали цей будинок, кого ви уявляли собі в якості його господаря?

Вам би хотілося, щоб цей дім був вашим? Чому?

Якщо б цей будинок був вашим і ви могли розпоряджатися ним так, як вам хочеться:

Яку кімнату ви б обрали для себе? Чому?

З ким би ви хотіли жити в цьому будинку? Чому?

Коли ви дивитеся на малюнок будинку, він вам здається розташованим близько чи далеко?

Коли ви дивитеся на малюнок будинку, вам здається, що він розташований вище вас, нижче або приблизно на одному рівні з вами?

Про що вас змушує думати цей будинок?

Про що він вам нагадує?

Цей будинок привітний, доброзичливий?

Що саме на малюнку справляє на вас таке враження?

Чи вважаєте ви, що ці якості властиві більшості будинків? Чому?

Яка, на вашу думку, погода на цьому малюнку?

Про кого вас змушує думати цей будинок? Чому?

Що найбільше потребує цей будинок? Чому?

Для чого потрібна труба на даху?

Куди веде ця доріжка?

Якби замість дерева (куща, вітряка або будь-якого іншого об'єкту на малюнку, що не має відношення до самого будинку) була людина, то хто б це міг бути?

ДОДАТОК Г

Методика «Чого не вистачає на малюнку?» Р. С. Нємова.

